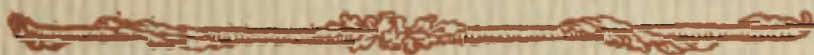

VERONIKA SIKK

**EESTI
RAAMATU VÄLIMUSEST
XVII JA XVIII SAJANDIL**

**RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“
1941**

EESTI RAAMATU VÄLIMUSEST XVII JA XVIII SAJANDIL

AKADEEMILISE KIRJANDUSÜHINGU TOIMETUSED XVI

VERONIKA SIKK

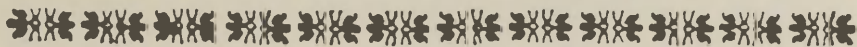
EESTI RAAMATU VÄLIMUSEST
XVII JA XVIII SAJANDIL

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“
TARTU 1941

Peatoimetaja L. Voore. Vastutav toimetaja L. Voore. Tehniline toimetaja E. Kollom. Korrektor H. Veskimäe. Ladumisele antud 25. II 1941. MB 5492. Trükkimisele antud 19. V 1941. Laotihedus trpg. 33 951. Trükipoognaid $4\frac{3}{4}$. Autoripoognaid 2,5. Paberi formaat $65 \times 88\frac{1}{16}$. Trükiarv 1600. Trükitud nats. K. Mattieseni trükikojas, 1941. Vallikraavi 4, Tartu. Tellim. nr. 181. Hind Rbl. 6.—.

Вероника Сикк. О внешнем оформлении эстонской книги в XVII и XVIII веках. На эстонском языке. Эгосиздат „Научная Литература“, Тарту.

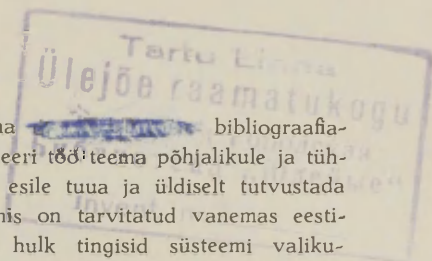

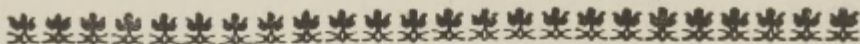
Eessõna.

Käesolev töö sai alguse proseminaritööna bibliograafia-proseminaris 1940. a. Praegusel kujul ei pretendeeri töö teema põhjalikule ja tühjendavale käsitlusele, vaid selle ülesandeks on esile tuua ja üldiselt tutvustada seda rikkalikku ehiste ja kaunistuste hulka, mis on tarvitatud vanemas eesti-keelses raamatus. See eesmärk ja materjali hulk tingisid süsteemi valikumiinotiivide ja ornamentide alusel, jättes kõrvale trükkalite töötamisviisi ja trükiste vaatluse. Esimene nõuaks andmeid ja võrdlusmaterjali ornamendiklišeede päritolu kohta, mis meile kättesaamatud, ja trükiste üksikvaatlus viiks asjatutele kordamistele.

Sissejuhatus raamatukunsti arengust üldse näis vajalik paralleelide tõmbamiseks eesti raamatu ja teiste maade (peamiselt saksa) samast ajajärgust pärineva raamatu vahel kui ka eeskujude ja mõjutuste leidmiseks.

Töö algusesse on asetatud vaatlusaluste trükiste loetelu trükkalite järgi, mis kergendab käsitluse jälgimist, annab kronoloogilise ülevaate trükistest ja vabastab korduvast trükkalite ja aastaarvude mainimisest tekstis. Lõppu on lisandatud väike nimestik vähemtuntud kunstiajaloolistest ja tüpograafilistest oskussõnadest.

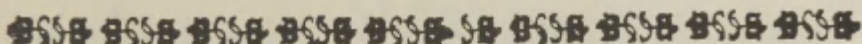
VAATLUSALUSED TRÜKISED TRÜKKALITE JÄRGI.

A. Riias trükitud.

1. Gerhard Schröder — Riia linnatrükikoja trükkal 1625—1657.
1632 — Heinrich Stahl: Hand- und Haussbuch für das Fürstenthumb Esthen In Liffland. I osa.
2. George Wilcken — kindral-superintendent Johann Fischeri eratrukikoja trükkal 1675—1699.
1686 — Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament.
1693 — 1695 — Johann Hornung: Ma Kele Koddõ ning Kirgo Ramat.
1694 — Önsa Luterusse Laste Öppetus.
3. Samuel Lorenz Fröhlich — Riia linnatrükikoja trükkal 1713—1773.
1727 — Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. 2. tr.
1743 — Tarto-Ma Kele Kässä Ramat.
1746 — Kirko-Palwe.
1757 — Ewangeliumma ning Epistli Lu.

B. Halles trükitud.

- I. Trükkal märkimata. 1721 — Kodu- ja kirikuraamat (ilma peatiitlita). Konsistooriumi väljaanne.
- II. Stephan Orbani trükikojas. A. Thor Helle: Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache.

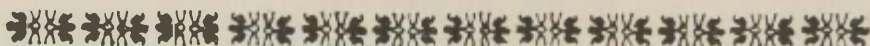
C. Tallinnas trükitud.

I. Tallinna gümnaasiumi ja linna trükikojas.

1. Christoph Reusner, 1634—1637.
1637 — H. Stahl: Hand- und Haussbuch. II osa.
2. Christoph Reusneri lesk, 1637—1639.
1638 — H. Stahl: Hand- und Haussbuch. III ja IV osa.
3. Heinrich Westphal, 1639—1653.
1641 — H. Stahl: Leyen Spiegel. Winter-Theil.
1649 — „ : Leyen-Spiegels Sommer-Theil.
4. Adolph Simon, 1654—1675.
1656 — Hand- Hauss- Und Kirchen-Buch.
1660 — Heinrich Göseken: Manuductio ad Linguam Oesthonicam.
1673 — Uus kodu ja kirikuraamat (ilma peatiitlita).
5. Christoph Brendeken, 1676—1710.
1693 — Kodu- ja kirikuraamat (ilma peatiitlita).
1699 — Kässi Ramat.
1700/1701 — Ma Kele Koddoo- nink Kirko-Ramat.
6. Johann Christoph Brendeken, 1712—1716.
1715 — Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament.
7. Johann Köhler, 1716—1736.
1729 — Konsistooriumi Eesti-Ma Rahwa Koddoo- ning Kirko-Ramat. 3. tr.
1735 — Eesti-Ma Rahwa Koddoo- ning Kirko-Ramat. 4. tr.
8. Jacob Johann Köhler, 1736—1757.
1739 — Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna.
9. Axel Heinrich Lindfors, 1769—1784.
1773 — Keik Ewangeliummid ning Epistlid (kodu- ja kirikuraamat).
1774 — Jummal surest Teggudest Mailma peäl.
1777 — Eesti-Ma Rahwa Koddoo- ja Kirko-Ramat.
1779 — Juttusse-Ramat.
1782 — Fr. G. Arvelius: Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat. I.
1791 — Fr. G. Arvelius: Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse Ramat. I. 2. tr.

II. Martin Christoph Iverseni ja Johann Sigmund Fehmeri eratrukikojas (1786—1796).

- 1787 — Fr. G. Arvelius: Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat, II osa.
1789 — Wilh. Ludwig Luce: Juhhataja Piibli ramato sisse.

1790 — Fr. G. Arvelius: Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat.

1793 — Fr. Wilh. von Willmann: Ellamisse-Juhhataja.

1795 — A. H. Lücke: Öppetusse-Ramat.

III. Johann Hermann Gresseli eratrukikojas.

1804 — Fr. Wilh. v. Willmann: Juttud ja Moistatussed.

1821 — J. Hübner (tõlk. K. M. Henning): Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist.

IV. Trükkal märkimata.

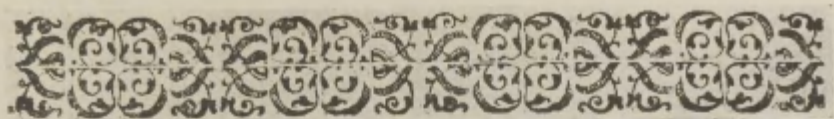
1781 — Kõki ja Kokka Ramat.

D. Ilma trükikoha, trükkalinine ja aastata.

1. Pulma Laul mis Selle ausa Issanda Hellere Hinrike, ning Selle ausa Neitsi Wrõliko Tio Elso, Pulma Päewal, Selle 1717 aastal, selle 17 Neäri kuu Päewal, Maal lauldi neist Ölletaiast. 1. tr.

2. Sama 2. tr. Juurde köidetud „Üks Ennemõiste Luggu ühhe Warga peäle“.

Joon. 1.

I

RAAMATUKUNSTI ÜLDISEST ARENGUST.

Raamatukunsti arengu lähtepunktiks on suurepäraseid miniatuuridega ja toredate initsiaalidega kaunistatud keskaegsed käsikirjad. Enamik nendest on omaette kunstiteosed, mille valmistamiseks ja hoolikaks viimistlemiseks kulus tihti aastaid. Trükikunsti leiutamisest peale XV saj. neljakümnendail aastail algab mehaaniliselt trükipressi abil paljundatud raamatute võidukäik. Humanistlik maailmavaade ja reformatsiooniliikumine XVI saj. algul töid esmakordselt kaasa vajaduse istutada uusi ideid ja vaimusünnitusi laiadesse hulkadesse ning põhjustasid sellega noore trükikunsti kiire ja laiaulatusliku tarvituselevõtu.

Siitpeale algab tüpograafiliste kunstide areng käsi-käes kujutava kunsti vooludega. Trükitud raamatu kaunistus teeb kaasa kõik stiilimuutused, arenedes järjest suurema lihtsuse poole, kuni jõuab välja tänapäeva raamatuni, mille ilu seisab peaaesjalikult kaunis köites, heas paberis ning selges trükis.

Enne veel, kui Johann Gutenberg leiutas trükipressi ning tüüpide valamise tehnika, tunti pilditrükki ja oli kujunenud mehaaniliselt paljundatav rahvaraamatu tüüp, nn. p l o k i r a a m a t. Pilditrüki otseseks eelkäijaks oli juba IV sajandist tuntud riidetrükkimine, mis seisis selles, et puu- või metallplaati lõigatud pildi pind kaeti värviga ning vajutati riidele muster. Puulõikepilt oligi leiutatud, kui sama moodust hakati kasutama paberile äratõmmete tegemiseks. Esimesed niisugused paljundused olid pühakute pildid ja mängukaardid, mis olid väga levinud XV saj. algupoolel. Üksik-

pildist ei olnud enam pikk arengutee piltide seeriani, mis lühikese selgitava tekstiga varustatult moodustabki plokiraamatu. See on ksülograafiline ehk puulõikeraamat, mille iga lehekülg on äratõmme selleks eraldi lõigatud puuplaadilt. Kuigi kõige vanem dateeritud plokiraamat on pärit 1470. a., on andmeid varasemategi kohta. Siiski ei ole plokiraamat palju vanem trükitud raamatust ja näib olevat peaaegu paralleel-lahendus Gutenbergi leiutisele, tüüpidega trükitud raamatule. Mõlemad püsivad kõrvu kuni XV sajandi lõpuni, võisteldes esikoha pärast. Alles siis, kui trükitud raamat rakendab puulõikepildi oma teenistusse, on kindlustatud selle võit nii plokiraamatu kui ka käsitsi kirjutatud koodeksi üle.

Esimesed trükised jätkavad käsikirjade traditsioone, võttes üle nende kaunistussüsteemi ja püüdes saavutada nende kunstilist ilmet. Trükkalid ei oska veel ühendada pilditrükki lahtiste tüüpide trükilaoga ning inkunaablid on kaunistatud maalitud miniatuuride, initsiaalide, pealkirjade ja ääreilustustega. Esimese puulõike-illustratsioonidega raamatu trükkis 1561. a. Bambergi trükkal Albrecht Pfister. Kuid kulus terve aastakümme, enne kui teised trükkalid puulõiketehnika üle võtsid.

XV saj. seitsmekümnendail aastail tõrjub puulõige¹ miniatuuri ikka enam kõrvale ning siitpeale algab puulõike-illustratsiooni kiire areng kunstilise ja tehnilise täiuse poole. Puulõige kujuneb suurepäraseks kaunistusvahendiks XVI saj. renessanss-raamatus.

Alles renessanssdekoori ilmumisega saab raamat praeguseni püsinud kuju — tiitellehe, eessõnade, paginatsiooni ja signatuuridega. Uue kaunistussüsteemi keskpunktiks saabki tiitelleht. Kunstipäraselt asetatud tiitlikiri on ümbritsetud laia ehisraamiga, mille moodustavad kas figuraalkompositsioonid piibli- või allegoo-

¹ Puulõige on kõrgtrükk nagu tüüpidetrükkki, s. t. trükimustaga kaetakse kõrgemaksjätud pildipind, kuna süvendatud osad jäävad valgeks. Seepärast on võimalik puulõikeplaate asetada otsekohe trükilaosse ning trükkida koos tüüpidega.

rilistel ainetel või rikkalikud taimornamendid keskaegses traditsioonis. XVI saj. teisel veerandil saavad valitsevaks stiilipuhtad renessanssmotiivid — kaunid akantuseväädid vaaside, puttide, lindude ja loomadega. Sajandi lõpupoolel, kõrgrenessansi perioodil ilmuvad raskepärased rullornamendis kartuššraamid.

Tiitellehe kõrval sai suurema kunstilise väljatöötuse esimene tekstileht, mille kaunistuseks on laiad päisliistakud ja suured initsiaalid. Vähemad päisliistakud ja rohkearvulised vinjetid on peatükkide algul ja lõpul. Initsiaalid, ehismajuskliid ja vahelduvad tähetüübid tõstavad teksti ilu, millele lisanduvad veel tekstipildid.

Ehismaterjali rohkus ja maitsekas asetus annavad renessanss-raamatule kõrge kunstilise väärtuse. Õigusega võib nimetada seda ajajärku raamatukunsti õitseajaks, kus see eriti Saksamaal — trükikunsti kodumaal — kujuneb iseseisvaks, võiks isegi öelda, keskseks kunstiharuks. Saksa kunstielu renessanss ei avaldu niivõrd representatiivsetes kunstisaavutustes — maalis, skulptuuris, arhitektuuris — kui just „väikekunstides“ — graafikas ning kunstkäsitöös. See on Saksa vabalinnade noore, elujaatava käsitööliskonna kunst. Selleaegne elav vaimuelu tõstab raamatu aukohale ning raamatutööndus saavutab kõrge kunstilise taseme. Meistrid, nagu Albrecht Dürer, Hans Holbein (noorem), Lucas Cranach (noorem), on loonud pildiseeriaid, initsiaal-alfabeete ja ornamentustreid raamatute jaoks. Raamatukunsti seisukohalt on eriline tähtsus aga nn. „väikemeistritel“, keda kunstiajaloos nimetatakse nõnda mitte nende kunstiliste võimete, vaid nende tööde formaadi järgi. Need on peamiselt graafikud, kes valmistasid päris väikeses formaadis, kuid suure tehnilise peenusega kauneid dekoratiivseid kompositsioone, pildiseeriaid ja mustiraraamatuid. Nende seas on tuntud meistreid, nagu Hans Sebald² ja Bartel³ Behamid, Peter

² Hans Sebald Beham — maalikunstnik ja graafik, sünd. 1500 Nürnbergis, surn. 1550 Frankfurdis M. ä.

³ Bartel Beham (eelmise vend) — maali ja vaselõikaja, sünd. 1502 Nürnbergis, surn. 1540 Itaalias.

Flötner (ehk Flettner) ⁴, Virgil Solis ⁵, Jobst Amman ⁶ jt., kes kõik töötasid ka raamatu jaoks, mõjutades eriti saksa rahvaraamatu välimust, kuna nad seisisid otseselt või kaudselt Lutheri rahvaväljaannete teenistuses. Nende mõju ulatub sellega ka eesti raamatukunstini. Üldse peame eristama raamatukunsti arengukäigus kaks suunda: ühelt poolt esinduslikud luksusraamatud ja teiselt poolt laia levikuga rahvaraamatud. Nii nägime algul võrratute käsikirjade kõrvale ilmuvat kohmakaid plokiraamatuid, mis olid määratud rahvale. Trükitud raamat alustab oma arengut rahvaraamatuna. Käsikirjade kõrval kujuneb siingi välja dualism, niipea kui puulõike-illustratsioon on võimeline asendama käsikirjade kaunistusi. Mainitagu keiser Maximilian I auks kavatsetud luksusväljaannete seeriat, mille juures olid rakendatud kõik selleaegsed tähtsamad kunstnikud ja trükkalid. Tüübid ja kaunistused valmistati eraldi nende trükiste jaoks, milledest jõuti lõpetada ainult kaks: keisri kosjasõit „Teuerdank“ ning palveraamat, millest viimane on kindlasti üks kauneimatest trükistest, mis kunagi trükipressi alt välja tulnud.

Teiselt poolt levisid odavad reformatsiooni-lendlehed, Lutheri brošüürid ja rahvaväljaanded. Ka need olid kaunistatud ja jälgendasid renessanss-süsteemi, kuid nende paber oli halvem, ornamendid lihtsamad ja ehiste valik juhuslik. Teksti piltidel aga oli siiski tähtis koht, need olid peamiselt määratud rahva kasvatamiseks ja õpetamiseks. Lutheri piibliväljaannetel on eriline tähtsus raamatukunsti seisukohalt. Kuigi suure tiraažiga rahvaraamatud, pühendati nende väljatöötusele suurt hoolt. Ka nende jaoks töötasid kunstnikud nagu Hans Holbein, Lucas Cranach ja väikemeistrid.

⁴ Peter Flötner ehk Flettner — puulõigete valmistaja ja rakenduskunstnik, sünd. 1485 Sveitsis, surn. 1546 Nürnbergis.

⁵ Virgil Solis — graafik, eriti itaalia ja prantsuse renessanssmotiivide viljeleja saksa kunstis, oli tooniandev kaasaegse maitse arengule, sünd. 1514 Nürnbergis, surn. 1562 sealsamas.

⁶ Jobst Amman — graafikuna kuulus oma ornamentaalsete kompositsioonide kui ka pildiseeriade poolest, sünd. 1539 Zürichis, surn. 1591 Nürnbergis.

Just nende teoste kaudu levis saksa renessanssraamatukunst üle kogu Põhja- ja Ida-Euroopa ala.

XVII sajandi pöördel tekib kiire langus saksa kunstielus, mis väljendub ka raamatukunstis. Seda põhjustab 30-aastane sõda, mis toob kaasa üldise languse vaimuelus. Alles sajandi keskpaiku elustub uuesti trükitegevus ja raamatukaunistus kujuneb jällegi iseseisvaks kunstiharuks, ammutades eeskujusid väljastpoolt, kuna raamatukunsti viljelejateks olid nüüd saanud Prantsusmaa ja eriti Madalmaad.

Sotsioloogilistele ja kultuurilistele oludele vastavalt kujuneb XVII sajandil oma stiil — barokkstiil⁷. Uues kunstivormis kajastuvad valitseva absolutismi ja katoliku kiriku reaktsioonilised võimupüüded. Barokk-kunst on kirikliku ja vürstliku tahte representatsiooniks. Kaob renessansskunsti ilu- ning harmooniaideaal ja asemele astub kuhjatud toreduse ja ekspressiivse hiilguse püüd. Kaunid renessanssmotiivid lähevad üle pateetilisteks, liikuvateks, voogavateks, üksteisesse põimunud ja üksteisesse sulanud vormideks. Heroiline sümboolika ja allegooria saavad uue elutunde avaldusvormiks.

Raamatukunstis toob uus stiil uue kaunistussüsteemi. Puulõike-illustratsioon ei suuda enam rahuldada uue kunsti efektiivajadusi. Selle asemele astub vaseuurend, mis võimaldab peeni varjundeid ja maalilist mõju. Vaseuurend aga ei kuulu orgaaniliselt tüpograafia juurde nagu puulõige. See on sügavtrükk, s. t. trükimustaga täidetakse vaskplaati uurendatud või söövitatud pildi jooned, kuna kõrgeksjäänud pind jääb valgeks. Sellist vaskplaati ei ole võimalik asetada trükilaosse ja trükkida koos tüüpidega. See asjaolu põhjustabki uue illustratsioonisüsteemi barokkraamatus: tiitlikaunistus saab iseseisvaks, eraldi raamatukehast ja kujuneb lahus trükitavaks frontispiissiks (palgeleheks). XVII sajand on

⁷ Sõna „barokk“ tuleneb hisp. *barocco*’st, mis esialgselt tähendab ebareeglipärase kujuga pärli, hiljem aga omandab atributiivse tähenduse — ebareeglipärane, eriskummaline. Sel sõnal oli kunstivormide märkimiseks algul täiesti pejoratiivne tähendus.

frontispiisside sajand raamatukunstis, nagu ütleb Louis Reau⁸. Nende ehteks on antiikallegoorilised teemad baroksetes vormides, mis ühendatud arhitektooniliste dekoratsioonielementidega — sammaste, portikuste ja kaartega.

Tekstipildid, ääreilustused ja vinjetid kaovad barokkraamatust, asemele astuvad iseseisvad pilditahvlid teksti vahel, millel raamatu sisuga ei pruugi olla midagi ühist.

Muidugi on selline kaunistussüsteem ainult esinduslikkude trükiste ehteks. Juba vaseuurendi kuluka valmistusviisi tõttu elab puulõige edasi rahvaraamatutes — piibliväljaannetes, mitmesugustes vaimulikkudes teostes, arstirohuraamatutes jt. Kuid trükkalid tarvitavad peamiselt vanu, XVI sajandist pärinevaid puuplaate, ja kui lõigataksegi uusi juurde, siis ei paku need kunstiliselt kuigi palju.

Sellest tuleb, et XVI sajandi motiivid püsivad edasi XVII ja isegi XVIII sajandil.

Suured renessanssornamendid aga muutuvad selle sajandi väljatöötuses lihtsateks raamideks, mis koosnevad väikestest stiliseeritud üksiktüüpidenä trükitavatest motiividest. Alles sajandi lõpu poole ilmuvad baroksed kaunistused puulõiketehnikas, mis peagi muutuvad valitsevaks ja jõuavad eesti raamatukaunistussegi juba sama sajandi lõppaastail. Piiblisse ja teistesse suurematesse väljaannetesse tungib varakult ka vaselõikes frontispiiss, kuigi selle kõrval ääristega kaunistatud tiitelleht ja puulõike-illustratsioon oma eluõiguse säilitavad. Selline kaunistussüsteem kestab rahvaraamatus läbi XVII ja ka XVIII sajandi, kuigi motiivid ja ornamendid ajajärgu maitsele vastavalt muutuvad.

XVIII sajandil saab kogu Euroopas tooniandvaks Prantsusmaa, eriti Pariis. Siin vallandub juba sajandi teisel aastakümnel hoopis uus vaim: endise raskepärase, esindusliku, oma olemasolu ja prestiiži eest võitleva Louis XIV aegse absolutismi asemele astub elunautiv, kergemeelne, endale kõike lubav regendivalitsus, mille

⁸ J. Malo-Renault, *L' Art du Livre*, lk. 181.

meelsus kestab edasi ka Louis XV troonile asudes. Äärmisele mõtte- ja tundeabadusele vastavalt tekib uus pillav, luksust-armastav elulaad, mille avaldusvormiks on salongikultuur, mida iseloomustab pinnaline ilutsemine ja oma tundelisuse ning vaimukusega koketeerimine.

Koketne ja peen on ka ajajärgu kunstistiil — r o k o k o o. See ei ole muud kui barokkvormide prantsusepäraselt peenendatud edasiarendus: kaob barokne liikuvus ja lopsakus, vormid muutuvad kergeks, pinnalähedaseks, graatsiliseks ja õrnatooniliseks. Ornamentika vallutab uus motiiv — rocaille ehk orvandikornament, mis saabki sel määral ainuvalitsevaks, et annab nime kogu kunstiperioodile (aastatel 1720—1760 Prantsusmaal).

Sel vaimselt ergal perioodil omandab raamat aukoha. Bibliofilia saab moeharrastuseks. Kaunis raamat on XVIII sajandi seltskonnakultuuris niisama asendamatu nagu peened kombid. Raamatukunst areneb vastavalt moele ja maitsele. Armastatud on väikesed marokäänis oktaavköited. Kaunistuse kandjana jääb valitsevaks vaseuurend-frontispiiss, kuid selle dekoratsioon on muutunud: rasked arhitektoonilised ornamendid asenduvad kergete roosivanikutega ja sügavasisulised allegooriad mänglevate puttidega. Moodi tulevad kerged ja kaunid rokokoostiilsed vinjetid, mis esinevad küll lehekülje algul päisliistakutena (pr. *fleurons*), küll peatüki lõpul lõppvinjettidena (*culs de lampe*). XVIII saj. ongi vinjettide sajand raamatudekooris⁹. Need kergesti paigutatavad motiivid annavad rokokooraamatule tema kerguse ja kauniduse.

See on jällegi ainult „kõrgema kümne tuhande luksusstiil“¹⁰ ja raamat niisuguste illustratsioonidega — luksusraamat vürstide ja finantsaristokraatia tarbeks. Kodanliku kirjavara moodustavad peamiselt filosoofilised teosed, milledes illustratsioone on väga vähe. Alles sajandi keskpaiku, kui tõuseb üldine lugemishimu ja

⁹ J. M a l o - R e n a u l t, L'Art du Livre, lk. 181.

¹⁰ A. Å s p e l, Sissejuhatus kunstivooludesse, lk. 86.

raamatuturule tuleb rohkel arvul seiklus- ja karjaseromaane, harkab kujunema ka rahvaraamatu stiil. Puulõige jääb püsima, kuid uued ornamendid kerkivad esile. Saksa rahvaraamatusse jõuab puhtrokokoornament alles 1750-ndatel aastatel, peamiselt küll puulõikevinjettide näol. Viimased ei jää aga tehniliselt ega kunstiliselt maha eespoolkäsiteldud luksusraamatu vinjettidest, kuna nad ei levi järellõigete, vaid originaalide kaudu. Raamatukaunistuste loojaks ei ole maalijad ja suured kunstnikud, vaid spetsialistid, kelle tööd saavad rahvusvahelise levikuga artikleiks.

Kõigi nende vaadeldud kunstivoolude kaugeid kajastusi leiame ka eesti raamatukunstis XVII ja XVIII sajandil.

Joon. 2.

II

EESTI RAAMATU VÄLIMUS.

Eesti raamatu vaatlusele üle minnes ei tohi unustada kahte asjaolu. Esiteks ei saa kuni XIX saj. keskpaigani juttu olla eesti raamatust kui iseseisvast tüpograafilisest nähtusest, võime rääkida ainult eestikeelsest raamatust, mis trükitud muulastest trükkalite poolt, kes trükkisid eestikeelseid teoseid saksa- ja ladinakeelsete kõrval, kasutades trükikojas leiduvaid, enamasti Saksamaalt pärinevaid tüüpe ja ornamendiklišeesisid.

Teiseks on eestikeelne raamat *rahvaraamat*, mis oli määratud „ma-mehhe“ kasutamiseks ja mille trükkimisel olid mõõduandvad odavus ja tarvitaja nõuded. Seda kõike arvestades peame imestama, kuivõrd rikkalikult olid siiski kaunistatud varasemad eestikeelsed trükised.

Raamatute kaunistamisel langeb muidugi tähtsam osa trükkali tehnilistele võimetele, töötamisviisile ja maitsele. Kuni XVIII saj. teise pooleni trükiti eestikeelseid raamatuid ainult Riias ja Tallinnas, kuigi trükikojad töötasid lühemat või pikemat aega ka Tartus, Pärnus ja Narvas. Vaatlusalused trükised ongi enamikus Tallinna ja Riia trükkalite tööd ¹¹. Trükkalid olid pärit

¹¹ Vt. lk. 6. Vaatlusalused trükised trükkalite järgi.

Saksamaalt või vähemalt seal õppinud. Mõned neist olid töötanud ka Rootsis, kust nad hiljem siirdusid Tallinna. Nii näiteks oli Tallinna esimene trükkal Christoph Reusner olnud Stokholmis kuningliku trükkaliks ning XVII sajandi tähtsam eesti raamatute väljaandja Christoph Brendeken oli samas kuulsa rootsi trükkali H. Keyseri juures selliks. See asjaolu ei jäänud muidugi ka mõjuta eesti raamatukunstile. Et aga trükikodade sisseseaded tulid Saksamaalt, siis on eestikeelne raamat siiski otseselt saksa raamatu mõju all.

Kuna siinsetes oludes olid trükkalite ülesanded väiksemad, piirdudes peamiselt era-, ametlikkude ja kooliväljaannetega, ja nende töö vähetasuv, siis ei saadud muretseda ajakohaseid seadeldisi ega moodsaid tüüpe ja ornamendiklišeesisid. Seepärast samum eestikeelse raamatu tüpograafiline areng kaugelt taga saksa raamatu omast, kuigi ka eesti raamat on sellel ligi 200-aastaselt perioodil läbi teinud stiilimuutusi, järele elades kunstivooludele.

Arvestades eespoolöelduga ja ka asjaoluga, et eeskujuks olid saksa rahvaraamatud, mitte stiilipuhtad raamatukunsti kõrgsaavutised, oleks liialdus rääkida renessanss-, barokk- või rokokoo-raamatust Eestis. Võime märkida ainult nende kunstivoolude kauged kajastusi eesti trükistes ning dekoratiivsüsteemi ja valitsevate motiivide alusel vahet teha kolme kronoloogilise grupi vahel. Esimese moodustavad XVII sajandil ilmunud raamatud, teise kuuluvad järgmise sajandi algul ja keskpaiku ilmunud trükitooted ja kolmandasse sama sajandi lõppkümnendel väljaantud teosed. Muidugi ei saa siin aastatega tähistada piiripunkte, kuna üleminekud on väga aeglased — vanad motiivid esinevad kõrva uutega, kuni puuplaatide täieliku kulumiseni.

1. XVII sajandi raamat.

Kuigi esimene dateeritud eestikeelne trükis pärineb 1535. aastast, võime käesolevat vaatlust alustada Heinrich Stahl'i „Hand-

und Haussbuch'iga", mille I osa ilmus Riias 1632. a. Kuni XVII sajandi lõpuni ilmuvad esmajoones vaimulikud raamatud. Kandvama osa neist moodustavad kodu- ja käsiraamatute korduvad väljaanded. Need on kõik väikeses formaadis trükised. Suuremaformaadilisi teoseid sel sajandil on Heinrich Stahli kaheosaline jutluseraamat „Leyen Spiegel“ ja lõuna-eesti-murdeline „Wastne Testament“. Samasse tüpograafilisse süsteemi kuulub veel 1715. a. Tallinnas Johann Christoph Brendekeni poolt trükitud „Uus Testament“ põhja-eesti murdes. Ilmliku sisuga raamatutest tuleb vaatlusele ainult Heinrich Gösekeni eesti keele grammatika. Rootsiaegsed plakatid ja pulmaõnnesoovid jäävad käesolevast vaatlusest välja.

Välimuselt kuulub XVII sajandi eestikeelne raamat veel renessanssraamatute kaunistussüsteemi. Selle üksikutel osadel on eraldi tiitellehed, mis tihti raamitud ääristega ning kaunistatud vinjettidega. Pühenduste, eessõnade ja peatükkide algul ja lõpul esinevad rikkalikud renessanssornamendid ja päisliistakud. Suuremad teosed on kaunistatud maitsekate initsiaalidega. Siin-seal lehekülje algul kui ka teksti keskel esinevad väikesed üksiktüüpidest koosnevad liistakud, tekst ise mõjub rikkalikuna mitmes suuruses tähetüübi valikuga. Selle kaunistuslaadi kõige puhtakujulisem esindaja on H. Stahl'i „Leyen Spiegel“, mille I osa „Winter-Theil“ ilmus aastal 1641 ja II osa „Sommer-Theil“ sama aastakümne lõpul, 1649. a., ja mille trükkis Heinrich Westphal. Ei ole huvitusetä märkida, et see väljapaistev trükis valmis juba Tallinna Gümnaasiumi trükikoja teise trükkali juures, kes pealegi oma trükitgevuse poolest on tuntud nõrgemana eesti trükiajaloos. „Leyen Spiegel'i“ ehteks on vähesed, kuid kaunid ja hoolikalt valitud renessanssornamendid — initsiaalid, vinjetid ja päisliistakud, mis oma korrapärase kordumisega annavad trükisele harmoonilise ilme. Mõlemad tiitellehed on raamitud ühesuguse äärisega ning kaunistatud sama vinjetiga (joon. 3). „Winter-Theil'i“ kõik 4 eri osa kui ka „Sommer-Theil'i“ esimesed tekstilehed on kaunistatud ühtlaselt laia renessanss-päisliistakuga ja ilustatud kahel veerul seis-

vate suurte initsiaalidega. Initsiaalid ja päisliistakud korduvad ka iga osa eraldi sissejuhatavate pühenduste ees. Esimese osa lõpul on kaunistustele pandud lõpp-punktina suur kartuššvinjett, mis aga teisel osal puudub.

K a f o r m a a d i l t on „Leyen Spiegel“ suurim sellele ajajärgule omaste väikesekaustaliste trükiste seas. See on trükitud piklikus kvardis kaanepinnaga 21×32 cm. Väiksemad kvart-raamatud on veel H. Stahli „Hand- und Haussbuch“ ja Chr. Brendekeni väljaantud rootsi kirikuseaduste „Kässi Ramat“ 1699. a-st, viimane kaanepinnaga 15×20 . Laiema formaadiga 40-kaust esineb Riias trükitud „Wastsel Testamendil“ (20×24) ja Tallinnas trükitud „Uuel Testamendil“ (16×20). XVII sajandi eelistatud formaadiks on aga duodeets, mille väga väikese kaanepinna juures (näit. 8×14 cm) raamatu paksus (kuni 7 cm) mõjub võõrastavalt meieaegsele silmale. See kaust oli võimalik lukkumite tõttu, millega raamat suleti: muidu poleks nii paks ja väikeseleheline raamat kinni seisnud. Duodeets-formaat on Adolph Simoni ja Christoph Brendekeni poolt väljaantud kodu- ja kirikuraamatutel. G. Wilckeni poolt väljaantud „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“ on 80-kaustas. Formaat on alati märgitud poognaloendiga, milleks on suured tähed A, B, C jne. Paginatsioon esineb juba H. Stahl'i „Hand- und Haussbuch'i“ II osast peale, ulatudes kas läbi kogu teose, nagu „Leyen Spiegel'is“ — olgugi et mõlema osa trükkimise vahel on 8 aastat —, või igas osas uuesti alates, nagu tavaliselt kodu- ja käsiraamatuis.

K i r j a t ü ü b i k s on fraktuur, ainult ladinakeelsete sõnade jaoks on eranditult antiikva, nii näiteks sageliesineva väljendi JOVA JUVA puhul. XVII sajandi raamatule annavad mitmekesise ilme tüüpide vahelduv suurus ja sagedane ehismajusklite tarvitamine pealkirjades, pühendustes ja mõnedes sõnades. Eelistatud on suuremad tüübid. Nii vahelduvad kõige sagedamini jäme mittelcicero-fraktuur ja mittelfraktuur. Suuremakaustalistel esinevad veelgi suuremad tüübid, nii näit. „Leyen Spiegel'is“ vaheldub tekstfraktuur mitteltertiaga. Pühendused on tavaliselt veelgi suu-

Leven-Spiegels /

Darinnen künſtlich gezeiget wird/ wie
ein einfältiger Chriſt

Die

Feſt- und Sontag-

liche Evangelia in reiner Lehr vnd hei-
ligem Leben Ihm zu nahe machen

han /

Sommer- Theil/ 8

Ingerechtet

Von

M. HENRICO Scabeln /
Superintendenten.

Neval /

Gedruckt bey Hannich Weſſphal- deß Wp-
manſij Buchdrucker/ Anno 1649.

remas trüki, nii eespoolmainitud teosel väike-kanoon-fraktuuris, mis sel juhul on kaunistatud lõpenditega, nn. „elevandilontidega“¹². Sageli on ühe lehekülje trükk suurem kui teisel, mistõttu võiks arvata, et siin on esiktrükk trükitud ühtede ja vastutrükk jällegi teiste tüüpidega. Kaheveerulistel trükistel on ka tavaliselt üks veerg suuremate, teine väiksemate tüüpidega trükitud, „Leyen Spiegel'is“ aga koguni kahe järjestikku oleva lehekülje kõik neli veergu eri suuruses tähtedega. Ühe tähestiku nendest moodustavad väga ilusad, graatsilised, peaaegu kalligraafilised tähed nägusate lõpenditega. Need on veel vanad nn. kantseleikirjast põlvnevad tüübid (joon. 8, pahem veerg). Üldiselt jätavad need teosed trükitehniliselt siiski palju soovida: reavahed on sageli liiga kitsad suurte tüüpide jaoks, tüübid on tihti väga kulunud, mistõttu tekst on ebaselge. Ka ei ole read ühe ja teise poole trükil kohastikku, ja kuna paber trükimusta läbi laseb, näib tekst määratuna. Ka teksti asetus pole ühtlane, teksti vabad ääred ei ole ühelaiused ja tihti on tekst paberil isegi viltu. Väikeseformaadilistel trükistel on paratamatult ka väga väikesed ääred — kuni 10 mm. Suurematel trükistel on tekst eranditult kaheveeruline, kusjuures kahekeelsetel on üks veerg saksa ja teine eesti keeles, näiteks „Leyen Spiegel'il“, kus välimine veerg on ikka saksakeelne ja sisemine veerg eestikeelne, nii et kui raamat on kinni, langeb eestikeelne tekst eestikeelse ja saksakeelne tekst saksakeelse peale. H. Stahl „Hand- und Haussbuch'is“ on parem veerg alati saksakeelne ja pahem eestikeelne.

Trükitehniliselt kaunim teos on Chr. Brendekeni poolt väljaantud Rootsi kirikuseaduste „Kässi Ramat“ 1699. aastast, joon. 4. Suured tekstfraktuuris ja teksttertia-fraktuuris tüübid on kaunistatud graatsiliste lõpenditega, laiad ääred ja reavahed annavad tekstile erilise selguse ja puhtuse ning majuskliid taandrea algul tõstavad veelgi trüki ilu.

XVII sajandi raamatus on trükkali suurim hool pühendatud tiitellehele. Siin leiame renessansstraditsiooni jätkumist, kus

¹² Vt. Schottenloher, Das alte Buch, lk. 125.

C A P. I.

Ristmissesf.

Tšiti küssip Kirk-Ššand/ kelle Laps se on?
 kui temma šedda mitte ei tea/ nink kas se Laps on
 koddo ristitut ellif mitte? Pärast/ mis Lapse
 Nimmi peap ollema? Šibš mainizep
 temma Rahvast/ kumb temma
 ees on ninda!

Še Ššša/ Šoja nink pühha Mai-
 mo Nimmel.

Amat Šristus-
 se Šobbrat; Meile keikille on
 Šummala Šannast täda/
 kuitao keif Šnnimeset / Šummad Ada-
 mist tulnut / Pattuš ommat šadut ja Šl
 A male

rohkesõnaline tiitel on raamitud ornamentaalsete ääristega ja kaunistatud vinjettidega. Ehisraameks on küll ainult lihtsad üksiktüüpidest koosnevad bordüürid, mitte suured kompositsioonid.

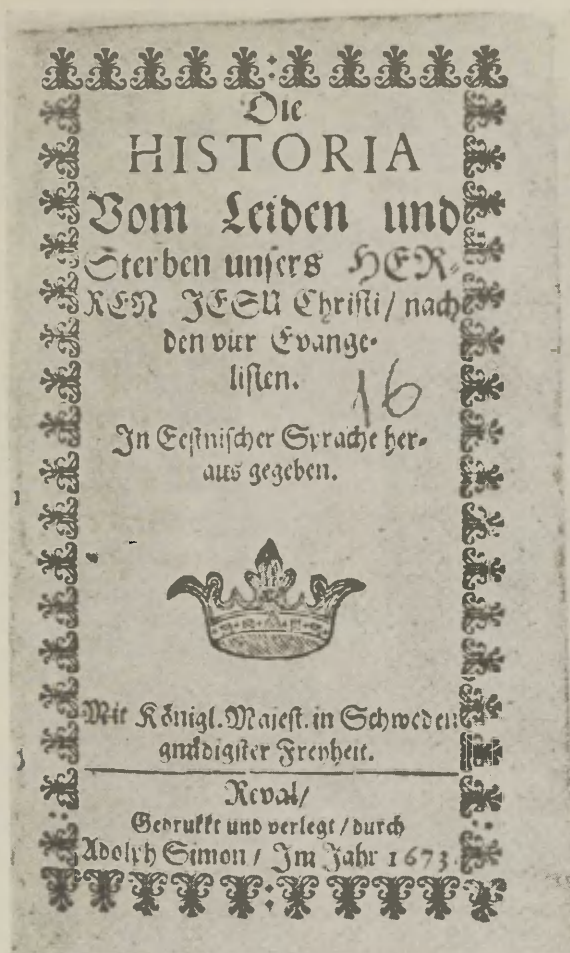
Selliseid raamikuid leiame kolmel vaatlusalusel trükisel. Heinrich Stahli „Hand- und Haussbuch“ Riias trükitud osal on stiliseeritud lehekeste- ja munavöötmotiivis ääris, mis, kuigi lihtne ja tagasihoidlik, mõjub siiski puhtalt ja kaunilt.

Suurepärase laia arabeskornamendiga on raamitud „Leyen Spiegel“ tiitel, mille asetus ei ole just kõige paremini õnnestunud lõigete kohal nurkades. Siin tõstab tiitellehe ilu veel vararenessansstiilis kartuššvinjett (joon. 3). Kolmanda tiitliraamiku leiame A. Simoni poolt 1673. aastal trükitud kodu- ja kirikuraamatu tiitellehtedel. Selleks on ainult lihtne, stiliseeritud palmettide rida (joon. 5). XVIII sajandi alguks on raamitud tiitellehed juba täiesti kadunud. Nagu märgitud, elab nendes edasi veel XVI saj. renessansstraditsioon. Saksa selle ajajärgu raamatu tiitel on ikka raamitud suurte taim- või figuurornamendis kompositsioonidega, kuid ka lihtne geomeetiline ornament, nagu kirjeldatud eespool, esineb saksa rahvaraamatus, vähem küll peatiitli kui just pühenduste ja osatiitlite raamikuna. XVII sajandi rootsi raamatus on aga samad motiivid tiitellehe kaunistustena tavaks ka luksusväljannete puhul¹³.

Tiitel ise on asetatud väga hoolikalt, pikemad ja lühemad read varieeruvad, tiitli jaoks valitud tüübid on kauni kujuga ja varustatud lõpenditega. Tiitelkirja pikkuse tõttu mõjub selline tiitelleht siiski kohmakalt. Tiitellehe allosas, enne trükikoha ja trükkali nime märkimist seisab harilikult mingi vinjett või üksikmotiivide rida.

Kodu- ja kirikuraamatute eri osade tiitellehtedel leiame väga mitmekesiseid kaunistusi. Katekismuse-osa tiitellehel on tavaks Lutheri rinnapilt sõoris. Sama pilt esineb nii Riia kui Tallinna trükistel ja on üldiselt väga levinud ka nii saksa varasemates kui

¹³ Vrd. H. Lagerström, Svensk Bokkonst, lk. 32, 41.

Joon. 5.

hilisemateski vaimulikkudes rahvaraamatutes. Selle pildi suur populaarsus kui ka stiilne ilme tõendab tema algupära mõne Lucas Cranach'i pildi järellõikena. A. Simoni ja Chr. Brendekeni kiriku- ja koduraamatutel on iseloomustav kroonimotiiv tiitellehel. A. Simon tarvitab ainult väikest, joon. 5 esitatud krooni, kuna

Chr. Brendekeni „Ma Kele Koddo- nink Kirko-Ramatutes“ varieeruvad kolm kroonitüüpi (joon. 6), kuna neljas esineb „Kässi Ramatus“. See omapärane nähtus eesti raamatus on seletatav rootsi raamatukunsti mõjuga, kuna saksa raamatus me seda motiivi ei leia. Rootsi selleaegses raamatus tarvitatakse peaaegu samasuguseid kroone (nn. kuninglik kroon¹⁴) väga sageli tiitellehe ehisena ning eriti armastatud on need sama H. Keyser'i¹⁵ poolt, kelle juures töötas Chr. Brendeken enne Tallinna tulekut.

XVII sajandi raamatu iseloomustavaks ehteks on suured initsiaalid. Väikeseformaadistel trükistel on need muidugi väiksemad ja seetõttu lihtsamad, kuid ka need raamatukesed on varustatud väga mitmekujuliste, keerunditega kaunistatud kanoon-versaalidega (joon. 7). Suurematel trükistel ei puudu ühelgi toredad renessanssinitsiaalid. Eriti armastatud on rohkete keerunditega initsiaalid, mille tähekeha läheb üle graatsiliseks joontemänguks, kaotades peaaegu oma selguse. Sellised tähed on „Leyen Spiegel'il“ (joon. 8, täht K), H. Stahli „Hand- und Haussbuch'il“ kui ka „Wastsel Testamendil“ 1686. a-st (joon. 9). Seda laadi initsiaal-ehis ilmub saksa raamatusse XVI sajandi teisel poolel, olles Johannes Neudorfer'i — fraktuurkirja isa¹⁶ — poolt loodud initsiaaltüübi otseseks jätkajaks.

Teise sama tüüpi alfabeedi moodustavad natuke hilisemast ajast pärinevad tähed, mille tähekeha on selgem, kuigi suurematel poolitatud väikeste põikjoontega. Nende keerundid on ka lihtsamad. Suuremad kaunid seda tüüpi initsiaalid ehivad H. Stahli „Leyen Spiegel'i“ eri osade esimesi tekstilehti (joon. 8, täht W), kuna väiksemad esinevad „Hand- und Haussbuch'is“.

¹⁴ Nordisk Familjebok, XII, veerg 152—159.

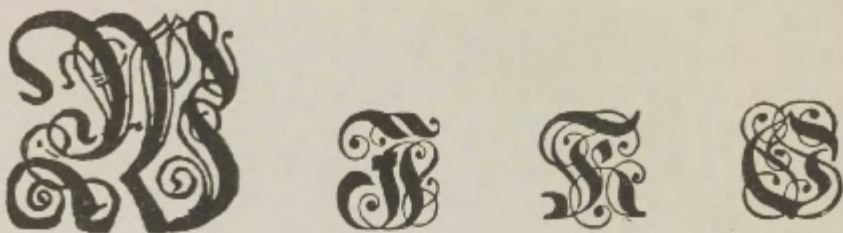
¹⁵ H. Lagerström, Svensk Bokkonst, lk. 44, 47.

¹⁶ Joh. Neudorfer (1507—1563), kuulus XVI sajandi kirja- ja arvutusmeister (Schreib- und Rechenmeister), kirjutab ise oma töös „Nachrichten von Künstlern und Werkleuten aus dem Jahre 1547“, et tema koos Nürnbergi trükali Hieronymus Formschneideriga on loonud Nürnbergi fraktuurkirja, mida esmakordselt tarvitatakse keiser Maximiliani väljaannetes ja mida ekslikult peeti A. Düreri looduks. Schottenloher, Das alte Buch, lk. 124—125.

Joon. 6.

Ladinakeelsete sõnade ja pühenduste algul seisavad iseloomustavad antiikvatähed, mille valge kontuurjoontega piiratud tähekeha kerkib moreskmustriga tagapõhjalt. Kõik need tähed

Joon. 7.

pärinevad XVI sajandi tagavaradest, kestavad saksa raamatus läbi terve XVII sajandi ja esinevad veel XVIII sajandilgi ¹⁷.

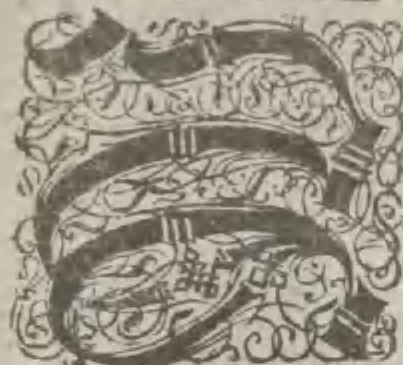
Lill- ja lehtornamendiga ilustatud versaale leiame Chr. Brendekeni trükitud „Kässi Ramatus“ (joon. 4), „Uues Testamendis“ ja piibli esimeses väljaandes. „Uue Testamendi“ initsiaalidele on iseloomustav vaasimotiiv, millega leiame mitmes suuruses U-tähte (joon. 10). Need kahekordse piirjoonega selged tähed, mis kerkiavad esile taimekeerunditega täidetud tagapõhjalt, kuuluvad barokk-aja raamatukaunistuse hulka ja põlvnevad XVII sajandi lõupoolelt ¹⁸.

Kauneimaks ehteks XVII saj. raamatule on hästiviimisteldud päisliistakud, s. o. lehekülje algusse asetatud pikad, kitsad ornamendid. Väikese renessanssmotiivi, ingliseaiga sümmeetriliste taimeväärtide keskel, leiame juba H. Stahli „Hand- und Haussbuch“is. Sama liistak esineb väga sageli pulmaõnnesoovi-lehtedel ja teistes väiksemates trükistes. Kauneim raamatukunstiline saavutus eestikeelsete trükiste seas on aga eespoolkirjeldatud „Leyen Spiegel“ oma maitsekate päisliistakute poolest. Tervelt 7 korda on selles tarvitatud puulõiget kartušiga keskel, mis ümbritsetud sümmeetriliselt asetatud väikeseleheliste akantuseväärtidega,

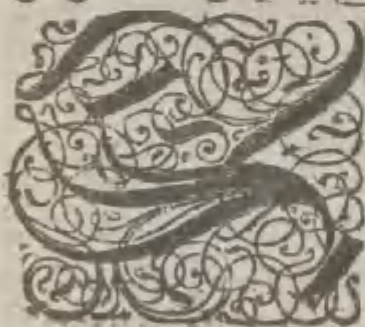
¹⁷ Vrd. initsiaalide alfabeediga Nürnbergi Germaani Muuseumi puulõigete kataloogis „Katalog der im germanischen Museum vorhandenen . . . Holzstöcke vom XV.—XVIII. Jahrhunderte“, Nürnberg, 1894, (lühend. Nürnberg. Katal.) I, lk. 48, 53—54.

¹⁸ Vrd. Nürnberg. Katal. II, lk. 31.

Et mich lie-
bet/der wird
meine Wort
haken / vnd
mein Väter
wird ihn lie-
ben/vnd wir

E münd
armastap/
se sah p
nũño san-
nat pidda-
na/ nĩnck
mũño gĩa
sahp tẽĩĩa
armastana / nĩnck mẽĩĩe sahme

Ioon. 8.

Ioon. 9.

Ioon. 10.

mille oksastikus mängivad pasunapuhujad inglid ja istuvad uhked linnud (joon. 12). Need ornamendid kuuluvad kahtlemata tehniliselt parimate vararenessanss-ornamentide hulka ja on arvata-vasti mõne selle ajajärgu väikemeistri poolt loodud. Seda tõendab ka nende sagedane esinemine saksa trükistes ja rootsi raamatus. Kolmes kohas samas teoses leiame samalaadse, veidi kitsama päisliistaku, ahvikestega akantuseokstel, mida ka sageli kohtame saksa varasemates kui ka sama ajajärgu toodetes (joon. 13). Samas trükises esineb ka kolmas sellesse tüüpi kuuluv, veelgi kitsam, meeldivas rullornamendis renessanssliistak. Esimest, inglitega päisliistakut, on tarvitatud 65 aastat hiljem järgmises suuremaformaadilises Tallinna trükises, nimelt 1715. a. trükitud „Uues Testamendis“, kus see on aga juba üsna kulunud.

Joon. 11.

XVII sajandi lõppkümnenditel tulevad saksa raamatukunstis moodi päisliistakud kui ka lõppvinjetid, mille keskel on ümmargune või ovaalne vabaksjätud väljak, mis on määratud sisuga kooskõlastatud piltide, vappide ja monogrammide jaoks¹⁹. Nende väljakute ümber voogab lopsakas taimornament, mille okstel istuvad tihti putid või inglid. Säärase barokse päisliistaku leiame juba „Wastse Testamendi“ 1686. aasta väljaandes (joon. 14). Siin näeme laiade õie- ja leheväärtide vahel ovaalset pildikest, mis kujutab inglit lendamas palmioksaga ja pärjaga üle maastiku. Sama

¹⁹ Nürnberg. Katal. II, lk. 48.

Joon. 12.

Joon. 13.

Joon. 14.

päisliistakut on tarvitatud hiljemini veel „Piibli Ramatu“ Uue Testamendi lõpus. Chr. Brendekeni trükitud „Kässi Ramatus“ esimesel leheküljel on teissugune samas stiilis päisliistak, mille sümmeetriliselt asetatud laialehelistel akantuseokstel istuvad kohmakad putid ja keskmises sõõris on kujutatud õigluse allegooria Justitia, kaaluga käes (joon. 4). Rohkem me selliseid päisliistakuid ei leia.

Sageli on tarvitatud XVII saj. päisliistakutena üksik tüüpidest kokkupandavaid stiliseeritud motiivide ridu. Stiliseeritud lehekused ja õiekused ning arabesksed keerundid on kombineeritud väga mitmekesisteks mustriteks. Laiemate või kitsamate liistakutena asetsevad need lehekülje alguses. Sellisena leiame „Wastses Testamendis“ (1686. a.) kahekordse rosettide-motiivi (joon. 2). A. Simoni kodu- ja kirikuraamatus on kitsas motiivpäisliistak, kus palmettide vahel asub arabesksete lehekeste rida. Umbes sama liistak ehib ka H. Stahli „Hand- und Haussbuch i“ (joon. 1) ja ka Hornungi kodu- ja kirikuraamatu esimesi lehekülgi. Chr. Brendeken tarvitab samu rosetikesi, kahekordset palmettiderida ja tammetõrukeste-rida nii kodu- ja kirikuraamatutes kui ka „Kässi Ramatus“.

Üherealistena asuvad need motiivikesed peatükkide vaheliistakutena teksti vahel, rohkearvulistena näiteks H. Stahli käsi- ja koduraamatu II osas. Üksikult on nad tihti kärbeta lõpul, kus-

juures eriti armastatud on kolm rosetti — paigutuses nagu joon. 15 — ja suuremad tammetõrud. Väga vahelduvas kombinatsioonis aga leiame neid motiive G. Wilckeni poolt Riias 1695. a. väljaantud J. Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatus“, kus nendega on raamitud kõik selles raamatus leiduvad tekstipildid, sealjuures hoidudes võimalikult kordamast samu kombinatsioone. Selline rikkalik variatsioon on võimalik seetõttu, et need motiivid koosnevad eraldiseisvaist tüüpidest, nagu trükiridagi. Seda tõendavad mõningad eksimused, kus vale tüüp on sattunud teiste vahele ritta, nii näiteks tekstipildi raamis joon. 16, kus üks kroonimotiiv on sattunud lehekeste vahele, kuhu ta ei kuulu ja kus ta pildi teisel küljel

Joon. 15.

olevas reas ei esine. Sama tõendab ka Nürnberg. Katal. II, lk. 42 esitatud raamik nr. 1122, mille kohta loeme samas: „Nelinurkne raamik, ikka korduvatest stiliseeritud lehekestest koosnev, mis XVII sajandil tihti tarvitusele tuleb ja mis tüüpidest kokkupan-duna on mõeldav.“

XVII saj. lõpul hakkavad niisugused üksiktüüpidest koosnevad motiivid ikka enam ja enam kaduma, kuigi nad siin-seal esinevad veel XVIII sajandilgi. S. L. Fröhliche poolt trükitud evangeeliumi- ja epistlilugudes ja sama trükkali 1764. aasta kodu- ja kirikuraamatus, kus esinevad samad tekstipildid nagu J. Hornungi teoseski, on olemas ka üksiktüüpidest äärised, kuigi motiivid ise on muutunud.

Vinjettide tagavara, mis ehivad varasemaid eestikeelseid trükiseid, on samuti rikkalik. Eriti mitmekesises suuruses ja kujus esinevad XVII sajandil kartušikujulised rullornamendis vin-

Joon. 16.

jetid. Joon. 17 esitatud suurepärase vinjett maskiga kerge rull- ja paelornamendi ümbrises leidub H. Stahli „Hand- und Haussbuch'i" G. Schröderi trüki lõpul. „Leyen Spiegel'is" esinevad kaks vinjetti on mõlemad selles stiilis. Tiitellehel olev on väiksem, maskiga pealistisornamendis (joon. 3). Vinjett I osa lõpul on aga hästi suur, maskarooniga keskel, maskidega nurkadel, hästi profileeritud rulllehisega ja puuviljaornamendiga keskel (joon. 19-a). Selle raskepärasuses ilmneb eht-saksa kõrgrenessansi maitse. Erinevaid kartuššvinjette leiame veel Gösekeni grammatikas, mis 1660. a. Simoni poolt trükitud (joon. 18), J. Hornungi kodu- ja kiriku- raamatus (joon. 19-b) ning Chr. Brendekeni trükistes. Kõrvu nendega kaunistavad selle ajajärgu raamatut ka hoopis teiselaadilised, küll ka saksa XVI sajandi keskpaiga renessanssornamentikasse kuuluvad moreskvinjetid. Üks selline on joon. 20 esitatud vinjett H. Stahli käsi- ja koduraamatu, Chr. Reusneri poolt trükitud II osa

Joon. 17.

Joon. 18.

Joon. 19-a.

Joon. 19-b.

Joon. 20.

tiitellehelt. Suurem, stiilsem, peaaegu Peter Flettneri algtüübile lähedane moreskvinjett esineb 1695. a. G. Wilckeni poolt väljaantud kodu- ja kirikuraamatus (joon. 21). Moreskselt peene joontemänguga vinjetikestega on kaunistatud ka A. Simoni samasisuline trükis 1673. aastast (joon. 22), kus leiame ka veel ühe suletõmbega joonistatud joonviguri, mis XVII sajandil ka saksa raamatus sageli vinjetina esineb. Samuti geomeetrilist laadi on ka vinjett G. Wilckeni poolt 1694. a. trükitud „Önsa Luterusse Laste Öppetuses“, mis sarnaneb mõnest XVI saj. saksa „mustriraamatust“²⁰ võetud käsitöömustriga.

Need motiivid vahelduvad lillekorvide ja puuviljaripenditega. Joon. 23 toodud vinjetti on G. Wilcken tarvitanud nii J. Hornungi raamatu kui ka testamendi kaunistamisel. Sellised fruktornamendid on väga rohkesti tarvitusel XVI saj. lõppkümnendite saksa illustratsioonides. Lillekorvid esinevad nii Riias kui ka Tallinnas trükitud kodu- ja kirikuraamatutes. Joon. 24 esitatud vinjett on pärit Chr. Brendekeni trükistest ja ilmutab oma päevalillemotiiviga

²⁰ Mustriraamatud (Modelbücher) olid kavandite kogud kõigi kunstikäsitöö alade jaoks. Peaaegu kõik väikemeistrid on neid koostanud. Eriti tuntud on Wendel Ditterlin'i „Architectura“ (1593).

Joon. 21.

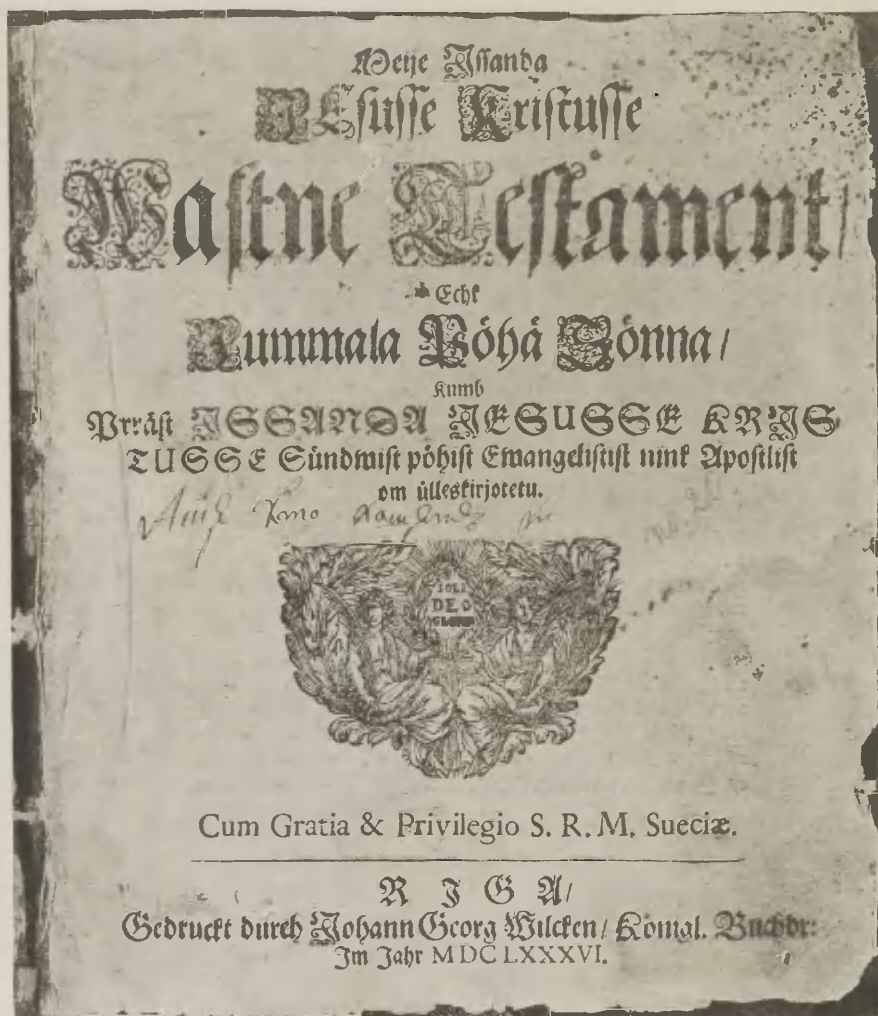
Joon. 22.

Joon. 23.

Joon. 24.

Joon. 25.

juba barokkmaitset. Sama lillekorv leidub ka S. L. Fröhlichi poolt Riias trükitud raamatus „Ewangeliumma ning Epistli Lu“.

Huvitava ja ainulaadse vapivinjeti leiame Chr. Brendekeni „Kässi Ramatus“, tiitellehe versol, kus vapiväljak kolme rootsi krooniga ja kolme tähega keskel on ümbritsetud leheväätidega.

XVII saj. lõpul tungivad raamatusse barokkmotiivid lopsaka taim- ning õisornamendiga. Nii näeme „Wastse Testamendi“ 1686. a. väljaande tiitellehel barokset inglitevinjetti (joon. 25), millega sarnaneb ka sama teose eessõna lõpul olev vinjett. Chr. Brendekeni juures trükitud „Ma Kele Koddõ- ning Kirko-Ramatus“ (1700/1701) leiame algusvinjети küllussarvede ja lopsakate lehtede ning õitega palmettidest koosneva raamistiku vahel. Barokkornamentikale iseloomustavad laiad akantuselehed ja leekornamendis palmioksad voogavad ka eesti raamatu-kaunistuses: üks palju levinud taimvinjett pakatanud granaatõunaga keskel esineb „Wastse Testamendi“ 2. trükis kui ka „Uue Testamendi“ teises väljaandes ning S. L. Fröhliche trükises „Ewangeliumma ning Epistli Lu“. Suurem ja lopsakam granaatõunamotiiv ehib „Uue Testamendi“ esimest trükki (joon. 26).

Joon. 26.

Umbes samane on ka Nürnberg. Katal., lk. 45, nr. 1129, mis tunnistab selle motiivi populaarsusest kõrgbaroki raamatukaunistuses.

Ainukesena XVII saj. trükistest on tekstipiltidega varustatud George Wilckeni poolt Riias 1695. a. väljaantud J. Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“. Need on väikesed nelinurksed puulõiked väga erineva sisuga ja tehnikaga. Üks ilmselt ühtekuuluv seeria Kristuse kannatuslugudest 13 pildiga leidub teose algupoolel (pildi suurus $4,6 \times 5,5$ cm) (joon. 27). See see-

Joon. 27.

ria on kindlasti ühe meistri töö ja loodud arvatavasti XVI saj. lõpp-kümnendel, mida tõendab teatud barokne liikuvus ja sellele ajajärgule omane manierism. Kunstilise taseme poolest on need pildid üle keskmise ja paremad kui sama teose lõpupoolel esinevad veidi suuremad pildid ($5,5 \times 6,1$ cm). Viimased on nii sisuliselt kui ka tehniliselt erinevad ega moodusta tervikulist seeriat. Mõned nendest on ilmselt kohmakamad ja hiljem võib-olla kohapeal järele lõigatud (vrd. joon. 16), nagu toonitab H. Peetski²¹. Sis-

²¹ H. Peets, Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Gutenberg-Jahrbuch (lühend. G.-Jb.) 1937, lk. 220.

liselt kujutavad ühed stseene Kristuse elust, näit. mäejutlust, teised on Vana Testamendi pildid, näiteks mahalöömise-stseen, mis illustreerib viiendat käsku, kuid säärasena esineb vanades piiblites Kaini ja Aabeli loo kujutamisel, põlvnedes selles kombinatsioonis kuulsast Hans Holbeini Vana Testamendi illustratsioonide seeriast, mida hiljem on palju järele lõigatud. Kolmandaks leiame siit pilte, mis kujutavad kirikuelu. H. Peets väidab, et need pildid on sageli M-ga signeeritud ²². M-i minul

küll ei õnnestunud leida, kuid see viis mõttele, et siin võiks tegemist olla oma piibli-illustratsioonide poolest tuntud monogrammist Jacob Moresega, kelle monogrammi M(J). Lähemal stiililisel võrdlusel langeb aga see oletus ära. Kindel on, et viimased Hornungi raamatu pildid põlvnevad XVI sajandi algupoolt oma jäiga, kindla kompositsiooniga, kostüümide ja muude üksikasjadega. Ühe pildi puhul, mis kujutab Kristust ristil Ma-

Joon. 28.

ria ja Johannesega kahel pool, võime jälgida tagasiteed kindlail andmeil kuni 1595. aastani, kus see esineb ühes rootsikeelses katekismuses. Sellest teame, et see on 1555. aastal Frankfurdis Oderi ääres trükitud Andreas Musculuse katekismuse tõlge. Võimalik, et ka see pilt esineb viimatimainitud teoses. Võib-olla viiks selle Frankfurdi trükise nägemine lähemale ka probleemi lahendamisele, kuivõrd Riia trükises esinevad pildid kuuluvad ühte. Prof. Sten Karlingi arvates on nendel piltidel teatud sarnasus kuulsa renessanssmeistri Jobst Ammani töödega. Võimalik, et nad on üks selle meistri seeriastest või tema õpilaste töödest. Samad tekstipildid esinevad ka Riia trükkali Samuel Lorenz Fröhlichi trükis-

²² H. Peets, Die graphische Ausstattung . . . G.-Jb. 1937. lk. 220.

tes, kellest teame, et ta ostu teel omandas superintendent J. Fischeri trükikoja sisseseade. A. 1757 ilmunud „Ewangeliumma ning Epistli Lu“ ja kodu- ja kirikuraamat 1764. aastast on illustreeritud samade piltidega, kuigi need siin sageli isegi tundmatuseni on kulunud. Viimase trükise lauluraamatu-osas esinevad uudsena initialsiaalide asemel taandrea algul väikesed ruudukujulised pildikesed (4×4 cm), mis kujutavad episoode Kristuse elust ja teisi stseene, mis kõik on kooskõlas pildiga algava lõike sisuga (joon. 28). Nii on ristimislaulude ees ristimist kujutav pildike, söögiajal lauldavate laulude ees on söögitoa pilt jne. Just see temaatiline ühtekuuluvus kui ka tehniline saamatus lubavad oletada, et need pildid on eraldi selle või mõne vanema lauluraamatu jaoks lõigatud ja seega kohalik töö.

Samasugused pildid esinevad ka vanemais saksa rahvaraamatuis. Ühe seeria väga väikesi pilte ($2,8 \times 2,9$ cm) Kristuse elust leiame ka Nürnbg. Katal. II, lk. 5—7, mis loodud 1570. ja 1590. aasta vahemikul ja millel on teatud kompositsiooniline sarnasus S. L. Fröhlichi trükise piltidega. See sarnasus ei pruugi olla aga lähem kui ainult samalaadsete teemade traditsioon. Need pildid jäävad erakordseks nähtuseks eesti raamatukaunistuses ja näitavad, millisel määral ka siin kõik kaunistusvahendid on esitatud.

Nagu korduvalt mainitud, on XVII saj. eesti raamatu ehteks peamiselt eelmisest sajandist pärinevad renessanssmotiivid. Selline nähtus on seletatav mitte üksi provintsliku ajast mahajäämisega, vaid üldise raamatukunsti langusega XVII sajandil Saksamaal, kus sajandi algul ei loodud midagi uut. Ka saksa trükkalid rahuldusid XVI sajandi puulõigete tagavaraga, mis juba sel ajal tuntud klišeerimistehnika²³ abil levisid väga laialdaselt ja jõud-

²³ Klišeerimistehnikat tunti juba XV sajandil. Ka siis olid klišeed samal teel valmistatud, nagu see sündis üldse enne galvanoplastika tarvituselevõtmist: puuplaadilt võeti kipsvorm, millesse siis valati trükitüübi metalli. Sääraselt valmistatud metallplaat on täpne koopia originaalpuuplaadist. Raamatukaunistuste levimisel oli klišeedel suur tähtsus — nende kaudu see oligi võimalik. Vt. Nürnbg. Katal. I, lk. 4, 47.

sid ka Põhja-Euroopa maadele ja Baltimaile. Nii leiame terve XVII saj. läbi ka eestikeelses raamatus Peter Flettneri²⁴ poolt 1549. aastal koostatud moreskideraamatus esinevaid motiive (vrd. joon. 21 ja 22).

Üksiktüüpidest koosnevate stiliseeritud lehekeste ja õiekeste motiivide rohkus, vinjettide mitmekesisus ning maitsekad päisliistakud räägivad hoolikusest, mida trükkalid pühendasid eestikeelse rahvaraamatu kaunistamisele. Eespool esitatud motiivide hulk tunnistab seda samuti.

Võrdlusele samade trükkalite poolt trükitud muukeelsete trükistega puutub silma tõsiasi, et eesti raamatud on paremini välja töötatud ja nende kaunistamisele on rohkem rõhku pandud kui esimeste juures. Selles pole midagi võõrastavat, kui arvestada teoste laadi ja otstarvet.

Eestikeelseil raamatuil olid eriülesanded — nad pidid rahvast kiriku ja usu juurde tooma, nad pidid ka meeldima. Rüütelkond ja haritlased rahuldasi aga oma kirjanduslikke tarbeid otse Saksa-maalt muretsesetud raamatutega ja laskisid ka ise suuremaid töid seal trükkida. Kohalikud trükkalid trükkisid peamiselt ametlikke üllitusi ja eraväljaandeid — matusekõnesid, pulmaõnnesoove, rae määrusi ja kuninglikke käskkirju. Ka need olid kaunistatud initsiaalide, päisliistakute ja sobivate vinjettidega, nii näiteks matusekõned mitmesuguste puusärgi- ja kolbavinjettidega ning kuninglikud määrused kroonimotiividega. Teises järjekorras trükiti teaduslikke traktaate, keeleõpikuid, matemaatikakursusi jne. Neid ehivad samuti üksikmotiividest päisliistakud, vinjetid, initsiaalid, mis on üldiselt samad, nagu neid leiame eesti trükistes, esinevad ainult harvemini ja vähem valitult. Ilusam seda laadi teostest on G. Mancelius'e sõnaraamat „Lettus“, mis trükitud G. Schröderi poolt 1638. a. Siin leiame uudsusena renessanss-stiililise figuraalkompositsioonis tiitelraamiku puttide ja figuuridega rullornamendis, mis tõendab ka nende motiivide olemasolu Riia linna trükikoja puuplaatide seas.

²⁴ Vrd. Das alte Buch, tahvel nr. 14.

Et selliseid raamikuid eesti raamatus ei leidu, seletub sellega, et G. Schröder trükkis ainult ühe eestikeelse teose ja vahepeal kuni sajandi lõpuni ei ilmunud Riias ühtegi eestikeelset raamatut.

Võrdluseks võiksime veel esile tõsta Chr. Brendekeni poolt väljaantud „Kässi Ramatu“ paralleelteose, Riias Mathias Nölleri juures trükitud rootsi kirikuseaduste kogu „Hand-Buch“, mis püüab kõigiti jäljendada eelmise tüpograafilist ilmet, kuid seda ometi ei saavuta oma kohmakate maastikuinitsiaalide, maitsetu barokkpäisliistaku ega tüüpiddegagi.

Riias trükitud lätikeelsed trükised aga ületavad mõnevõrra eestikeelsed. „Wastse Testamendi“ lätikeelne vaste „Da Swehta Grahmata“, mis on G. Wilckeni poolt trükitud 1689. aastal, omab samasugust tiitellehte, sama päisliistakut, samu initsiaale ja tüüpe ning nende asetust, kuid on siiski rikkalikumalt kaunistatud kui eelmine ja omab teiste kõrval lisaks suurepärasest moreskvinjetti, mis pärineb otseselt Peter Flettneri moreskmustrite seast.

2. XVIII SAJANDI ALGÜPOOLE RAAMAT.

XVIII sajandil muutub illustratsioonisüsteem, peamiselt barokkelementide sissetungimise tõttu. Nägime neid juba eelmise sajandi lõppaastate trükistes, kuid valitsevaks saavad nad eesti raamatukaunistuses alates trükitegevuse uuestielustumisega XVIII saj. kolmandal aastakümnel, pärast Põhjasõja tagajärjel tekkinud pikemat seisakut. Kujuneb uus raamatutüüp, milles valitsevaks saab oktaavformaadis väike raamat. Kaunistustest kaovad täiesti üksiktüüpidest koosnevad motiivid, tekst muutub ühtlasemaks, tule-

vad juurde uued barokkstiilis ornamendid ja neid trükiseid ehivad sageli ka vasegravüüris või puulõikes frontispiissid. Siia kaunistusgruppi kuuluvad eranditult vaimulikud rahvaraamatud, kiriku käsi-raamatud, katekismused, lauluraamatud ja piibliväljaanded. Ornamentikas saab suundaandvaks konsistooriumi poolt väljaantud, Halles trükitud (1. tr. 1721. a.) kodu- ja kirikuraamat (ilma peatiitlita), mille järgnevaid trükke ilmub kuni sajandi lõpuni²⁵. Keskseks raamatukunstiliseks saavutuseks sellest perioodist on eestikeelse piibli esimene väljaanne 1739. aastast — Jacob Johann Köhleri trükis. See XVIII saj. suurim raamat väärib esmajoones tähelepanu oma kauni, tõesti kunstipärase vaselõikes frontispiissi, kaunitüübilise puna-must-trükis tiitellehe ja piltpäisliistakute poolest.

XVIII sajandi algupoolel esineb eesti trükistes veel initsiaale, kuid sajandi lõpupoolel muutuvad nad juba harvemaks. 1739. aastal ilmunud piiblis kui ka Riia trükkali trükistes leiame teravate piirjoontega, selge joontemänguga initsiaale (joon. 29), mis põlvnevad kantseleikirjast, mille iseloomustuseks on muuhulgas ka niisugused joonvigurid kirja kohal, nagu neid näeme piibli tiitel-lehel.

Joon. 29.

²⁵ Suur osa neist pole säilinud, või kui on, siis ainult osadena. Nii on olemas ainult fragmendid J. J. Köhleri trükitegevuse kestel (1736—1787) ilmunud kuuest vahepealsest trükist. Üldse on XVIII saj. esimese poole eestikeelne raamat haruldasem XVII saj. omast. Fr. Puksoo, Jacob Johann Köhler. Vana Tallinn IV, lk. 21.

Ühes sama perioodi eestikeelses trükises, nimelt Riias' trükitud „Kirko-Palwes“, leiame ka veel erilise maastikulise initsiaali (joon. 30). Nürnberg. Kat. II, lk. 35 loeme selliste tähtede puhul: „XVII sajandi teisel poolel tuleb tarvitusele eriline liik initsiaale, mida varem ei ole olnud. Iga üksik täht, mis ainult kontuuridest koosneb, on piiratud raamiga ja tõuseb maastikku kujutavalt varjundatud tagapõhjalt.“

Seda laadi kohmaka barokktähe leidsime juba varem, XVII saj. ilmunud Riias trükitud saksakeelses „Hand Buch'is“. See kuulub seega veel eelmise sajandi lõpupoolsete kaunistuste hulka. XVIII saj. lõpul esinevad ainult lihtsad versaalid, kaunid initsiaalid on kadunud.

Joon. 30.

„Piibli Ramatu“ formaadiks on kvart, kaanepinnaga 19 × 24 cm. Teised selle aja järgu trükised on peamiselt oktaavraamatud. Loetelus märgitud teostest on ainult Riias trükitud „Kirko-Palwe“ ja Lindforsi trükitud „Juttusse Ramat“ kvartformaadis. Trükitehniliselt on XVIII sajandi raamat vähem välja töötatud kui eelmisel sajandil. Trükk on küll selgem ja puhtam, kuid igavam: suuretrükiliste pealkirjade arv on vähenenud ja

ehismajuskliid on tagasihoidlikumad. Ka ei vaheldu fraktuurkirja kraad — terve raamat on trükitud samade tüüpidega, kusjuures eelistatud on väiksemad tüübid, peamiselt jäme mittelcicero ja mittelcicerofraktuur. Kaheveerulist teksti esineb harva. Tüpopograafiliselt on kõik teosed ühtlaselt keskpärased — isegi piibliraamat, mille jaoks telliti Hallest uued tüübid, ei ütle trükitehniliselt kuigi palju.

Meie Issanda
Jesuse Kristusse
Uus Testament

1715

Summala Me Sädusse
Ganna

mis

Warrast Issanda Jesuse Kristusse Wündmist
pühast Ewangelistist ja Apostlist on ülles,
kirjutud / ja nüüd Ma Keel ülles,
pantud Tallinnas.

TRÜTTIS

Trütkis Johan Kristow Brendelen. Aastal 1715.

Joon. 31.

Ornamentaalsele kaunistusele üle minnes alustame jällegi tiitellehega. XVIII sajandil muutub tiitelleht oluliselt. Kuna tiitellehe ette asetatakse eriline kaunistus — frontispiiss, siis kaotab tiitelleht selle kõrval oma kaunistuslikud elemendid ja selle ehteks jääb ainult tiitelkiri. Sajandi esimesel poolel on eriti armas-
tatud punase ja musta trüki vahelduv tarvitamine tiitlis, mis näi-
teks „Piibli Ramatu“ tiitlil oma ilusa kombinatsiooniga mõjub veel

hästi, kuid hiljem muutub tihti maitsetuseni kirjuks. Tiitlivinjetid elavad edasi seal, kus ei ole frontispiissi, ja ka osatiitellehtedel. Kuid ka need on oluliselt muutunud: puhtkaunistava geomeetrilise renessanssornamendi asemele astuvad barokselt allegoorilised. Eriti armastatuks saavad pildid tiitelkirja all. Esimese sellise leiame 1715. aastal trükitud „Uuel Testamendil“, kus tiitellehe allosas enne trükkali nime on puulõige Tallinna vaatega (joon. 31).

Riias trükitud „Wastel Testamendil“ 1686. aastast näeme küll veel vanas stiilis tiitellehte initsiaalidega ja kauni kirjaasetu-

Joon. 32.

sega, kuid selle all leiame juba barokse vinjeti palmiokstest raamitud inglitega, kes hoiavad loorberpärja pealkirjaga *Soli Deo Gloria* (joon. 25). Sellised piiblisalmid ja laused lintidel ja pärgades on iseloomustavad barokkornamentikale. Halles trükitud ja Halle trükki jälgendavil Tallinnas trükitud konsistooriumi koduning kirikuraamatuil on tiitellehtede ehteks väikesed nelinurksed piibiallegoorilised pildid, kuid esineb ka hilisbarokk-vinjetite. Nii

Joon. 33.

ilutseb katekismuse tiitellehel leekornamendis lehtedega palmipuu, mille tüve ümber mässub lint ladinakeelse pealkirjaga ... [a]uspice Deo ... *Laborum* ... [o]mnia vincit (joon. 32). Ka renessanssvinjetid pole täiesti kadunud. Nii on S. L. Fröhlichi poolt 1727. a. väljaantud „Wastse Testamendil“ ja tema poolt trükitud laulu-raamatul 1726. aastast (köidetud J. Hornungi kodu- ja kiriku-raamatusse) nägus moresksete keerunditega vinjetike.

Selle ajajärgu raamatus asub aga esikohal frontispiiss. Esimene eestikeelne raamat, kus esineb niisugune XVII saj. mait-

sele vastav ehis, on S. L. Fröhliche poolt Riias 1727. aastal trükitud „Wastne Testament“ (2. tr.). See ei ole küll vaselõikes. nagu frontispiissid enamikus, vaid puulõikes, arvatavasti ka koha peal lõigatud (joon. 33). See frontispiiss kannab signatuuri M nagu samas teoses leiduvad tekstipildidki. Siin on tarvitatud õieti vana XVI sajandi algupoolelt pärinevat piibliallegoorilist tiitellehe süsteemi, kuigi käsitus on moodsam, uuele vaselõiketehnikale omase paralleeljoonestikuga ja sellega hoopis erinev vanemast puulõiketehnikast. Ka Tallinnas 1729. a. trükitud põhja-eesti murdes „Uue Testamendi“ 2. trükk ei jää maha oma eelkäijast ja omab frontispiissi, seekord juba vaselõikes. Terve lehekülg on täidetud pildiga, mis kujutab Kristust tulemas paplialleed mööda. Pildi all on signatuur „Rüdiger del. — Wolfgang S. R. Berl[in] 1728“, mille järgi otsustades see on valmistatud Berliinis, võimalik, et ka kohaliku joonistaja järgi. Tallinnas ei olnud sel ajal üldse vaselõiketöökodasid ja isegi Riias oli see tehnika oma kulukuse tõttu maha jäänud seisukorras, nii et seda laadi töid tuli lasta Saksamaal ja hiljem Peterburis valmistada. Ka Halles 1721. a. trükitud kodu- ja kirikuraamatul on olemas vaselõikes frontispiiss kui ka vaselõikes pildid tiitellehtedel. Frontispiiss on signeeritud: „Böcklin Hallae F. L. Franck del R[evalia]“. Joonised on H. Peetsi andmeil tehtud Francesco Ludwig Franc von Franckenbergi poolt, kes 1721. a. paiku on tulnud Tallinna, kust hiljem Narva üle kolinud²⁶. Ka Halles 1732. a. Stephan Orbani poolt trükitud A. Thor Helle grammatika frontispiiss on Tallinna klaasimaalija Joh. Sam. Reimersi²⁷ poolt joonistatud ja Berliinis sama Wolfgang S. R'i poolt vaske lõigatud. Pilt kujutab pühavaimu väljavalamist sõõris istuvatele apostlitele ja esiplaanil seisvale rahvahulgale. Kõige kunstiväärtuslikuma, barokselt elava frontispiissi leiame 1739. aasta „Piibli Ramatul“. Siin on ühendatud maitsekas asetus 11 Vana

²⁶ H. Peets, Die graphische Ausstattung . . . , G.-Jb. 1937, lk. 224.

²⁷ Johann Samuel Reimers — klaasimaalija, pärit Lüübekist, sai 1722. a. Tallinnas meistriks, suri siin 23. IV 1758. Vt. H. Peets, Die graphische Ausstattung . . . , G.-Jb. 1937, lk. 224.

ja Uue Testamendi stseeni, mis selgitatud eestikeelsete piiblisalmidega ja raamitud hilisbarokkstiilile omaste kergete akantuselehtedest kartušsidega, mille harudel mängivad lõbusad putid-inglid. H. Peetsi andmeil on „C. H. Strenge inv. & delin: — Mattarnovy div. et Sculp.“ allkirjaga frontispiiss valmistatud andeka vene kunstniku Filipp Jegorovitš Mattarnovy²⁸ poolt.

Joon. 34.

1743. aastast on pärit veel üks frontispiissiga varustatud teos, nimelt S. L. Fröhlichi poolt trükitud „Tarto-Ma Kele Kassi Raamt“. Pilt on puulõikes ja kujutab suitsevat altarit antiikportikuse vahel, ning all näeme evangelistide sümbolite keskel kartušsi raamatu pealkirjaga. Ka see frontispiiss on signeeritud M-ga ja valmistatud sama meistri poolt, kes tegi „Uue Testamendi“ frontispiissi ja evangeliste kujutavad tekstipildid. Nii leiame selle aja-järgu vähe säilinud eestikeelsetes trükistes 6 frontispiissiga varustatud teost, mis annab tõenduse selle kaunistuse laialdasest populaarsusest.

²⁸ F. J. Mattarnovy — Peterburis töötava itaallasest arhitekti poeg, sünd. 1716 Peterburis, surn. 1742 seals. Õppis Teaduste Akadeemias. Graafik. H. Peets, Esimese eesti piibli välimusest, eriti selle frontispiissi saamisloost. Vana Tallinn IV, lk. 79—80.

Kuigi v i n j e t i d tiitellehe kaunistusena oma tähtsuse on kaotanud, esinevad nad rohkearvuliselt päisliistakutena ja lõppvinjettidena XVIII saj. algupoole raamatus. Eriti rikkalikult leiame aja järgule omaseid barokkornamente Halles trükitud kodu- ja kiriku-raamatus, mille motiivid esinevad ka hilisemais Tallinna väljaandeis. Halle trükises leiame leekornamentvinjeti, mis on ära toodud joon. 34 ja mida sageli kohtame ka hiljem. Barokk-aja maitse-

Joon. 35.

languse kujukaks väljenduseks on samas 1721. a. Halle trükises esinev lõppvinjett, mis kujutab putti-inglit lilleoksaga käes, suurel kolbal, mida ümbritsevad lopsakad lilled ja sääreluud (joon. 35). See ornament pärineb nähtavasti leinatrukiste motiivide tagavarast.

Ka lillekorvid ja üksikud laiad lilleõied esinevad vinjettidena.

Lehekülgede alguses leiame nendel oktaavformaadis trükistel ka väikesi, nelinurkseid, sirgjoonega piiratud a l g u s v i n j e t t e, milledes samuti nagu eespoolvaadeldud suurte päisliistakutegi puhul asub sümmeetriliste taimeväärtide vahel sõõrväljak pildi või mingi märgiga (joon. 36).

Joon. 36.

Joon. 37.

Esmakordselt esinevad sellised algusvinjetid jällegi Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatutes, kus neid leiame väga mitmesuguseid, erinevate piltidega sõõris, kujutades näiteks üks kirikut (joon. 37), teine kuningas Taavetit kandlega, kolmas mingit sakramendistseeni jne.

Leekstiilis palmioksad, laialehelised akantuseväädid, kiirtepärjad ning ladinakeelsed pealkirjad iseloomustavad ka neid vinjette.

Hiljem leiame samu puulõikeid nii Tallinnas kui Riias, S. L. Fröhlichi juures trükitud käsi-, kodu- ja kirikuraamatuis, mis tõendab nende motiivide üldlevikut.

Lindforsi poolt 1777. a. väljaantud „Eesti-Ma Rahwa Koddoga Kirko-Ramatus“ leiame mõningaid neist vinjettidest uuesti järelelõigatult, mis räägib nende puulõigete sagedasest tarvitamisest ning kulumisest, näiteks maitsekas lillekorvimotiiv, mis kaunistab

Joon. 38.

Halle raamatu esimest lehekülge, mõjub Lindforsi trükises hoopis kohmakalt ja lihtsalt. Üldse on viimatimainitud teos tähelepanuvääriv oma ehiste rohkuse ja nende stiilisegaduse poolest. Näeme siin ehtsalt barokseid motiive, isegi kolbavinjett kaasa arvatud, nende kõrval leiame rokokoovinjette (joon. 49) ja juba tollal moodi tulevaid uusklassitsismi elemente. See on tüüpiline üleminekuaja trükis. Sama laadi on ka teised, sajandi teisest veerandist pärinevad vaimulikud teosed, mis kõik on trükitud gümnaasiumi trüki-kojas, millel oli privileeg vaimuliku kirjanduse, eriti kiriku käsiraamatute trükkimiseks. Vanad motiivid püsivad siin edasi uute kõrval.

Suure barokse päisliistaku pärgakandvate, lendavate inglitega leiame Riias trükitud „Kirko-Palwes“ 1746. aastast. Sama ornament esineb juba sajandi algul, eespoolkäsitletud rootsi kiriku-seaduste „Hand-Buch’is“. Sellised laiad baroksed päisliistakud, mis moodi tulid eelmise sajandi lõpupoolel²⁹, ei esine enam selle perioodi toodetes, kuna nad ei mahu oktaavformaadilisse teosesse.

XVIII sajandi suurimas trükises, „Piibli Ramatus“, leiame hoopis uued päisliistakud, kus pildiallegooriate eelistus ei rahuldu ainult väikese pildiväljakuga taimornamendis, vaid kus pilt ise kitsas, piklikus formaadis astub päisliistaku asemele. Nii näeme esimese peatüki loomisloos ees pilti, kus maa, meri ja taevast on edasi antud kõigi neil ja nendes leiduvate elavate ja elutute objek-

²⁹ Vt. lk. 30.

Joon. 39-a.

tidega. Teine puulõikeilustus kujutab esiplaanil prohvetit ja taustal linna siluetti telklaagriga. Kolmas, Uue Testamendi algul olev pilt kujutab Kristuse tõusmist hauast (joon. 38).

Ka tekstipildid ilustavad veel XVIII saj. algupoole trükiseid, näit. leiame neid S. L. Fröhlichi poolt trükitud „Wastse Testamendi“ teises trükis 1727. aastal. Siin on 8 suurt nelinurkset pilti, mis kujutavad evangeliste nende sümbolitega, apostleid maastikus ränduritena ja apokalüptilisi stseene. Mõned neist on signeeritud M-ga, kuid kõik nad on kindlasti sama, arvatavasti kohaliku meistri loodud, kelle puulõige on ka sama teose frontispiiss nagu ka 1743. aasta „Tarto-Ma Kele Kassi Ramatu“ omagi. Tehniliselt ilmutavad need pildid üsna kindlat stiilimeelt ja barok-

Joon. 39-b.

set maitset ning nende selgeis, aegamisi lõppevais paralleeljoontes ilmneb vaselõiketehnika mõju (vt. joon. 39-a). Sellega on need kindlasti samaaegsed raamatuga ja võimalikult ka selle jaoks eraldi lõigatud.

Siinkohal tuleb pikemalt peatuda ka Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatu üksikosade tiitellehe piltidel. Siin esineb kolm vasegravüüris pilti, milledest üks kujutab külvajat peaaegu topograafilises maastikus, sõnalindiga üle taeva: „Temma walgus kossutab“. Teisel näeme pildipinna keskel suurt rahvakogu hõiskamas ülestõstetud kätega: „pühha! pühha! pühha! on meie Jummal“ (joon. 39-b). Kolmas pilt palveraamatu tiitellehel kujutab Kristust tulemas rahvahulga poole, kes käsi ristates palvetab: „Öppeta meid palweid piddama!“ Need on väga huvitavad, naiivsed kompositsioonid, eriti oma massistseenide poolest tähelepanuväärivad. Stafaaž on lihtne ja tehnika võrdlemisi saamatu. Eestikeelne tekst tunnistab, et need pildid on selle teose jaoks eraldi vaske lõigatud ja võib-olla ka kohaliku joonistaja poolt tehtud. H. Peets ei maini üldse neid pildikesi, kuigi ta kirjeldab selle teose frontispiissi, mille puhul ta teab öelda, et see on Tallinnas joonistaja

Franc von Franckenbergi poolt tehtud ³⁰. Joonistused teksti vaseselõigete jaoks on kindlasti sama isiku töö, kes on teinud frontispiissi kavandi. Samad pildid esinevad ka Tallinnas trükitud konsistoriumi kodu- ja kirikuraamatute hilisemates väljaannetes, kuid nüüd juba puulseikes ja selle tehnika nõuete kohaselt muudetult. Vasegravüüri punktiirvarjunduse asemele astuvad joonekesed. Ka ülesehituses on üksikasjad muutunud, kuigi kompositsioon on üldjoontes jäänud samaks: maastik, puud, pilved ja majad on enam välja töötatud, sellega reaalsemad, inimesed massistseenides on üksikult enam iseloomustatud ja elavamad.

Need järellõiked, mis esinevad juba J. J. Köhleri poolt trükitud konsistoriumi kodu- ja kirikuraamatu 3. trükis 1729. aastast ja püsivad edasi sama teose kõikides järgnevates väljaannetes, on Fr. Puksoo andmeil ³¹ joonistatud, arvatavasti ka lõigatud, V. Bruhl'i (Kruhl'i) poolt, kelle signatuur esineb ühel neist piltidest, nimelt 1738. a. lauluraamatu tiitlil. Lähemad andmed selle kohta puuduvad. Sellisena leiame neid pilte veel a. 1777 Lindforsi poolt väljaantud kodu- ja kirikuraamatus, kus tuleb juurde veel üks pilt, mis kujutab kõrget mäge, mille tipul seisab lambatall ristiga ja mille jalal kummardavad palvetajad.

Piltidest rääkides ei saa mööda minna ka ühest trükisest, mis küll ajaliselt ei kuulu käesoleva töö raamidesse, kuid stiililiselt siiski võiks nende teoste seas kõne alla tulla. See on kuulus J. Hübner'i raamat „Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist“ K. M. Henningi tõlkes, mis 1821. a. Tallinnas J. H. Gresseli poolt trükitud. See on ehtne XVII või ka veel XVIII sajandil edasielav barokkraamat vaseselõikes frontispiissi ja teksti vahele asetatud vaseselõikes pilditahvlitega. Kunstiväärtuselt on pildid allpool keskmist. H. Peetsi andmeil ³² on need teinud halbade saksa eeskujude järgi vene vaseselõikaja Selkonnikov.

³⁰ H. Peets, Die graphische Ausstattung . . . , G.-Jb. 1937, lk. 224.

³¹ Fr. Puksoo, Jacob Johann Köhler. Vana Tallinn IV, lk. 31.

³² H. Peets, Die graphische Ausstattung . . . , G.-Jb. 1937, lk. 226.

Kaasa arvatud eespoolkäsiteldud „Piibli Ramatu“ piltpäisliistakud, on sellega esitatud kogu pildimaterjal, mida võime leida XVIII sajandi eestikeelsetes trükistes.

Kokkuvõtteks peab ütlema, et kuigi rikkalikult ehitud, ei ole XVIII sajandi esimese poole trükised oma kunstiväärtuse ega maitsekuse poolest enam võrreldavad eelneva sajandi trükistega.

Joon. 40.

3. XVIII SAJANDI LÖPPKÜMNENDITE RAAMAT.

Hoopis erineva omaette grupi moodustavad XVIII sajandi lõppkümnenditel ilmunud juturaamatud ja praktilised tarbeteosed, mis trükitud Tallinnas A. H. Lindforsi või selle pärijate juures ning M. Chr. Iverseni ja J. S. Fehmeri eratrukikojas. Siia kuulub ka pulmalaul „Hellere Hinrike ja Wrölike Tio Elso“ auks, millest üks väljaanne on suur foolioleht ja teine raamatukujuline oktaavkaust; viimasele on veel juurde köidetud „Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle“.

Need teosed on õhukesed, mõnekümne- kuni paarisaja-leheküljelised oktaavformaadis trükised. Olgugi lihtsad, halval paberil rahvaraamatud, kajastub neis ometi peen rokokoomaitse. Kõik nad omavad mingit vinjetti tiitellehel, suuremat või väiksemat päisliistakut esilehe alguses ja üht või mitut lõppvinjetti. Tüpograafiliselt on neil trükistel moodne ilme ühtlase trüki, laiemate äärte ja päris laiade (kuni 1 cm) reavahedega. Kirjaks on endiselt fraktuur, kuid eelistatud on väiksemad tüübid, peamiselt cicero ja korpus. Pealkirjad on tagasihoidlikus mittelfraktuuris. Tähekuju on muutunud õhemaks, vastandina varasematele jämedatele tähtedele (joon. 43). Ka tiitelkirjas tarvitatakse kanoonkõrguses, kuid kitsaid tähti, mis, kuigi kaunikujulised, mõjuvad kuidagi hõredalt ja šablooniliselt (joon. 41). Tiitelleht ei ole enam esile tõstetud nagu varasemates trükistes, kuigi selle ehteks on tavaliselt mingi kaunis rokokoovinjett.

46.26.

Rõki ja Rõkka Mamat,

mis

Nootsi Relest Eestima Rele
üllespandud on.

Tallinnas,
trükitud 1781. Aastal.

Ka initsiaalid on kaotanud oma esmajärgulise tähtsuse sajandi lõpu raamatus, nagu üldse rokokoo-raamatukaunistuses.

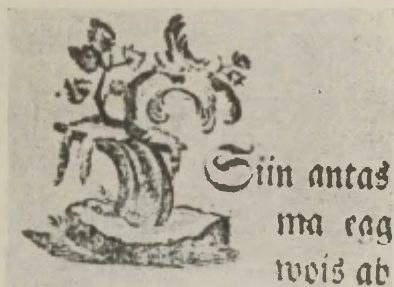
Selle stiili valitsusperioodil kujuneb välja uus moodus algustähe ehtimiseks, nimelt sel teel, et lihtne versaaltäht asetatakse juba valmisolevasse raami või orvastikkartuši³³.

Selle mooduse paremus on, et terve alfabeet ei koosne samakujulistest tähtedest, vaid iga tähe võib asetada erikujulisse raami, mis annab trükile vahelduva ja mängleva ilme.

Sellelaadse initsiaalraami leiame kahel vaatlusalusel eesti trükisel. Suurem, kaunis orvastikornament raamib A. H. Lindforsi poolt trükitud „Juttusse-Ramatu“ esimese lehekülje teksti algust (joon. 42), kuna teine, tagasihoidlikum esineb arvatavasti ka sama trükkali juures ilmunud „Köki ja Kokka Ramatus“ (joon. 43). Teistel sama ajajärgu teostel puudub initsiaalehis üldse.

Nagu mainitud, on vaadeldava grupi trükiste peamiseks ehteks vinjetid. Kõik need on maitsekad rokokooehised, mis XVIII sajandi keskpaiku leidsid tee saksa raamatuillustratsiooni. Täienenud paljundustehnika tõttu levisid nüüd raamatuilustused kiiremini ja nende tehniline peenus ei jäta enam midagi soovida. Huvitav on märkida, et paljusid neist leiame Nürnbergi Germaani Muuseumi puulõigete kataloogis äratoodud motiivide hulgas.

„Hellere Hinrike ja Wröliko Tio Elso Pulma-Laulu“ teises väljaandes leiame kaks Nürnbergi Kataloogis esinevat vinjetti: lehe esiküljel nr. 2126 (joon. 44), mis kujutab kannelt mängivaid putikesi pilvel, ja teise osa „Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle“ algul on orvandornament viinamarjaoksakesega, nr. 1976.

Joon. 42.

³³ Nürnbg. Katal. II, lk. 102.

Reitsuggused Suppid.

I. Klaar Pulljong. (Klar Bouillon.)

Kotta üks tükk härja lihha, mis pool
leisikast ehk is naela wagib, sedda
mdda, kui sa rahhad ennam ehk wä-
hem suppi sada. Desse sedda hästi,
ning panne külma weega tullele, kui agga ülles
leeb, siis wotta wahto hästi peält ärra. Panne
siis nattoke jämmedast tougatud Ingwäri ja sola

Joon. 43.

Esimest väljaannet ehib rokokoovinjett lillevaasiga balustraadil (joon. 45), mis sarnaneb Nürnbn. Kataloogi puulõikega nr. 1841, ja selle lõpul on vinjett putiga (joon. 46). Eespoolmainitud motiiv nr. 1976 leidub veel kahes teises eestikeelses trükises: „Jutto- ja Õppetusse-Ramatu“ II osas lõppvinjetina ja „Ellamisse-Juhhatajas“ algusvinjetina. „Jutto- ja Õppetusse-Ramatu“ II osas, mis trü-

Joon. 44.

Joon. 45.

Joon. 46.

Joon. 47.

kitud 1787. aastal, on veel kaks Nürnbergi Kataloogis esinevat vinjetti, nimelt tiitellehel putid munaga, Nürnberg. Katal. nr. 2134, ja esimese lehekülje alguses vaasimotiiv viinamarjaväätidega, Nürnberg. Katal. nr. 2264. Sama teose 1791. aastal trükitud väljaande tiitellehel nägime putikesi raamatuga, esilehe algul leiame suurepärase vinjeti suudlevate puttidega (joon. 48). W. L. Luce „Juhhataja Piibli ramato sisse“ tiitellehel leidub lillekorvimotiiv, Nürnberg. Katal. nr. 2100. „Juttud ja Moistatused“, mis 1804. a. J. H. Gresseli poolt trükitud, omab teiste väiksemate vinjettide seas ka suuremat figuurvinjetti lapsega ja linnupuuriga, mida näeme Nürnberg. Katal. nr. 2137, ning kaunist väiksemat vinjetti, mis kujutab putte palmipuu all (Nürnberg. Katal. nr. 2154). Peale siin mainitud Nürnbergi puulõigete kataloogis esinevate vinjettide leiame selle grupi trükistes teisigi rokokooostiilis päisliistakuid ja lõppvinjette.

Kuigi need ornamendid on laiali trükistes ja esinevad siin täiesti juhuslikult üksteise kõrval, võime siiski eristada kolm stiili-suunda.

Esimese moodustavad vararokokoo-motiivid — laiad orvand- ja konnakarpornamendis päisliistakud ja vinjetid, nagu seda on eespoolkirjeldatud balustraadmotiiv, „Juhhataja Piibli ramato sisse“ esimese lehekülje päisliistak linnuga lillede ja orvandite kes-

Joon. 48.

Joon. 49.

Joon. 50.

Joon. 51.

kel või rokokoovinjett (joon. 49), mis esineb sageli A. H. Lindforsi trükistes. Eriti tüüpiline vararokokoo-motiiv on „Juttusse-Ramatu“ suur vaasiga esilehekaunistus (vrd. ka joon. 43).

Kõrgrokoko-ehised on eespool mitmel juhul kirjeldatud vinjetid mänglevate puttidega.

Nende motiivide tagavara pole aga sellega veel ammutatud. Ilus seda laadi kaunistus leidub trükise „Jummala surest Teggudest“ lõpus (joon. 50), kujutades roosivanikutega mängivaid putte.

Eespoolvaadeldud lillekorvi- ja vaasimotiiv (joon. 51) kuuluvad juba üleminekut klassitsistlikule maitsele, mille tunnuseks on altarid, vanikud, vaasid, urnid, väikesed maastikkude vinjetid ja milledest rocaille-motiiv on juba täiesti kadunud. Seda laadi lõppvinjeti leiame näiteks „Juhhataja Piibli ramato sisse“ lõpult, mis esineb ka juba A. H. Lindforsi poolt 1777. a. trükitud kodu- ja kirikuraamatus. Teist laadi kaunis lillekorvinjett ehib Fr. W. Willmanni „Ellamisse-Juhhataja“ tiitellehte (joon. 52). Siia kuu-

Joon. 52

Joon. 53.

luvad ka roosiväätidega ümbritsetud lihtsad liistakud, mis sageli seisavad kaunistusena lehekülje alguses (joon. 53). Joon. 53 esitatud liistak on ka üks Nürnberg. Kataloogis (nr. 2273) esinevaid puulõikeid. Üldiselt on need XVIII sajandi lõppaastatel ilmunud raamatukesed palju stiilipuhtamad, maitsekindlamad ja sümpaatsemad kui sajandi algupoole trükised oma rikkalikkkude, kuid juhuslikult valitud ehistega.

Nagu nägime võrdlusest Nürnbergi Kataloogi mustritega, on sajandi lõpu raamatutes esinevad vinjetid valitud parimate saksa raamatukaunistuste hulgast.

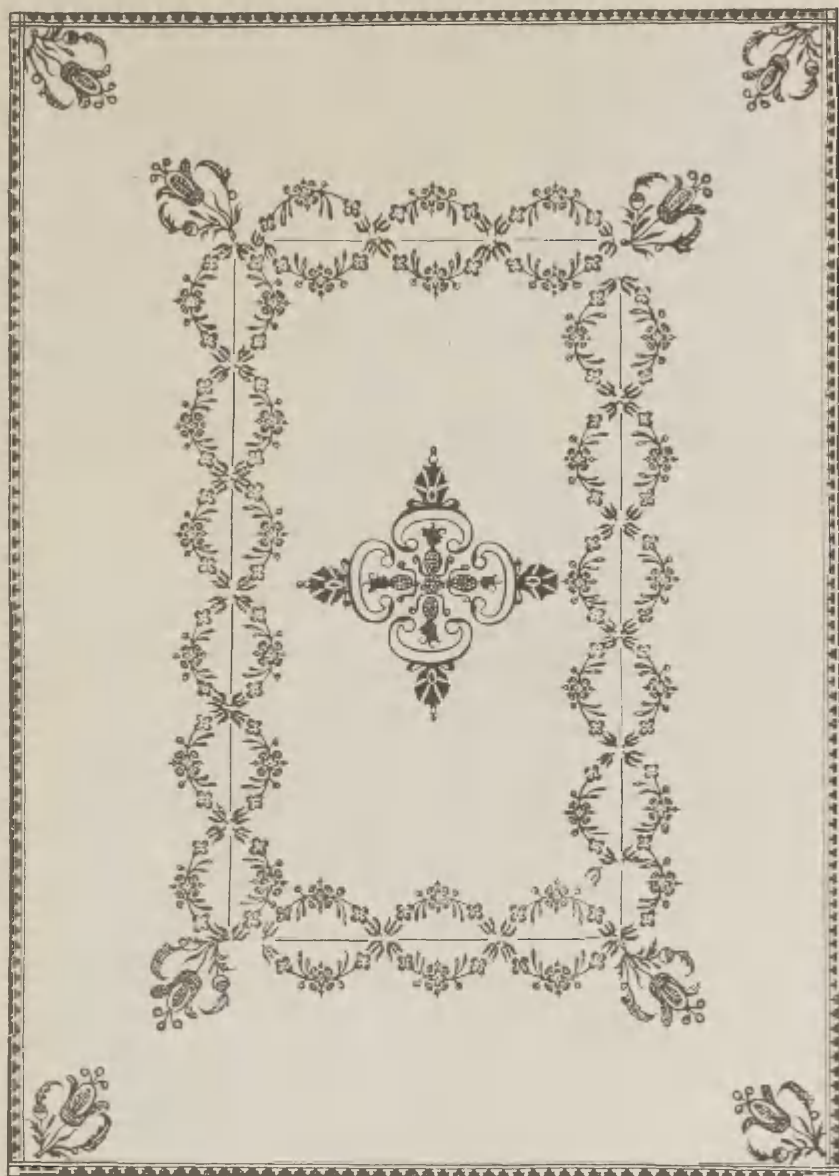
4. KÖIDE.

Kuigi köide ei kuulu otseselt raamatu olemuse juurde, kuna on selleks liiga juhuslik, ega kuulu ka kunstitehniliselt mitte tüpograafiliste kunstide, vaid kunstikäsitöö valda, ei saa sellest raamatu välimuse vaatlemisel siiski mööda minna. Vanemaist eesti-keelseist raamatuist on väga vähesed säilinud omaaegses köites. Pealegi ei või kindel olla köite dateerimisel, kuna köitjatel ei olnud harjumuseks märkida oma nime ega aastat. Raamatu ilmumise aeg aga ei tarvitse tähendada selle köite aega, milles see meieni on jõudnud. Siin võiks appi tulla köitetehniline kui ka dekoratsioonisüsteemi võrdlus, kuid ka siin võime eksida, kuna meie maal ja rahvaraamatu köitmisel ka mujal püsisid väga kaua vanad traditsioonid. Nii leiame veel XIX sajandist vanas stiilis puukaantega piibleid, nn. „vanaema-piibleid“.

Joon. 54.

Need vähesed köited, mida on võimalus olnud näha, lubavad väita, et köitjad on võistelnud trükkalitega raamatukaunistamise alal.

Vanemad eesti raamatud on peaaegu eranditult köidetud puukaantesse, mis on üle tõmmatud musta või pruuni vasikanahaga või valge pärgamendiga. Saksamaal väga armastatud valges seannahas köiteid me ei leia. Puukaaned on 2—5 mm paksud, suuremaformaadilistel raamatutel ka paksemad, mille servad on seestpoolt libamisi tahutud. Raamatupära on tavaliselt ümmardamata ja kokku köidetud kolme või nelja jämedama nööriga, millest pärast nahaga ületõmbamist jäävad meeldivad köitmed raamatuseljale. Raamatukaaned on veel varustatud lukkumitega, mille moodustavad tagumisele kaanele kinnitatud nahariba vasest haagiga teises otsas ja raamatu esimesel kaanel olev vaskaas. Kaane sisepind on üle tõmmatud valge, hiljem ka marmoreeritud paberiga. Ainult pärgamendiga ületõmmatud köitel ei ole lukkumit ega köitmeid. Üldse on see kerge, puhas, ehisteta köide väga sümpaatne. Selles köites on säilinud Gösekeni grammatika üks eksemplar.

Nahaga ületõmmatud kaaned on harva päris lihtsad, enamusel on nad ikka pimetrükkmuustritega kaunistatud. Dekoratsiooni süsteem käib vana traditsioonilist rada, kus kaanepind on pressjoontega jaotatud üheks keskmiseks, piklikuks väljakuks ja kitsamateks või laiemateks äärteks. Keskmise väli on kas jaotatud omakorda diagonaaljoontega või kaunistatud keskmise ja nurkmiste väätemplitega või koguni pildiga. Ühe „Leyen Spiegeli“ eksemplari puhul võime ligikaudu määrata köite aja, kuna raamat kuulus Sangaste õpetajale Rauscherile ja kannab omaniku allkirja aastast 1717. Sellega on teos köidetud 1649. ja 1717. aasta vahel. See on lihtne pruunis siledas vasikanahas köide hästi pakside, seestpoolt viltu õhemaks lõigatud servadega kaantega, mille ainsaks ehteks on rombikujulised templid päral köitmete vahel.

Teine huvitav köide, mida võiksime võib-olla dateerida, on Chr. Brendekeni poolt väljaantud „Kässi Ramatu“ eksemplaril. Selle puhtalt ja maitsekalt köidetud raamatu mõlemal kaanel on keskel Karl XII monogramm ja päral liiliamotiivikesed. Siit järeldub, et raamat on vähemalt Karl XII valitsuse ajal köidetud ja võimalikult ka üheaegne raamatukehaga.

Joon. 56.

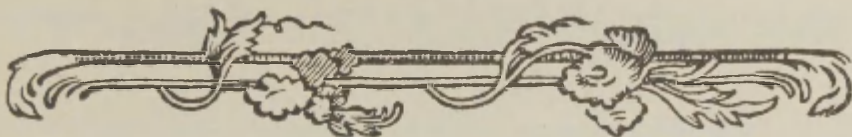
Joon. 54 äratoodud tüüpilise jaotusega köide on Chr. Brenden-keni kodu- ja kirikuraamatutel. Kolmel 1693. aastal trükitud eksemplaril ja kahel 1700./1701. aasta trükisel on vähe erinevad köited. Üldiselt on mõlemad köited sarnased, vahe on ainult selles, et esimesel on äärepalmett ülal ja all kahekordselt, kuna teisel on ühekordne ääris ja keskmine väljak kahest osast ristikülikutega pikendatud. Kuna mitu eksemplari samast teosest on ühesuguses köites, võiks oletada, et see köide on esialgne ja sellega Peter Simoni poolt tehtud ³⁴.

1739. a. trükitud „Piibli Ramatul“ leiame kolm erinevat köidet. Joon. 55 esitatud köitest teame, et „Se on Kurvitse moisa Toa Martini Pibli ramat anno 1782 astal“, nagu ütlevad pruuni pliiatsiga sisse kirjutatud andmed. Umbes sellest ajajärgust võib ka olla see rokokoomustritega kaunistatud helepruunis nahas peen köide.

Eriti ilusas helepruunis nahkköites leiame ka ühe eksemplari 1721. a. Halles trükitud konsistooriumi kodu- ja kirikuraamatust (joon. 56). Kas see peene pimetrükkustriga köide on kaasaegne raamatukehaga ja ka Halles valmistatud või on see hilisem koha-pealne töö, selle kohta on raske midagi kindlamat öelda, kuna puudub küllaldane võrdlusmaterjal. See asjaolu raskendab ka üldse köidete lähemat käsitlust ja määramist.

Üldiselt näeme, et XVII ja XVIII saj. eestikeelne raamat on väga mitmekesiste ehistega kaunistatud. Peamisteks kaunistusteks on puulõikes vinjetid, päisliistakud ja üksikmotiivid. Pilte kohtame siin ja seal tiitellehtedel, frontispiissidel ja päisliistakutena, kuid tekstipildid esinevad ainult Riia trükistel. Võime tähele panna, et samad motiivid leiavad tarvitamist nii Riia kui ka Tallinna trük-kalite poolt, mis seletub nende ühise algupäraga kui ka üldse selleaegsete raamatuilustuste rahvusvahelise levikuga.

³⁴ Vt. Fr. Puksoo, Eesti raamatu arengulugu, lk. 60.

TAHTSAMAD KASUTATUD TEUSED.

Abdruck derer Schriften und Zierrathen, welche in der Hochfürstl. Hofbuchdruckerey, bei Johann Friedrich Steffenhagen, gegenwärtig befindlich sind. Mitau, 1774.

Das alte Buch und seine Ausstattung. Verlag Gerlach, Wiedling-Wien-Leipzig. Jessen, Peter, Der Ornamentstich. Berlin, 1920.

Katalog der im germanischen Museum vorhandenen zum Abdrucke bestimmten beschnittenen Holzstöcke vom XV.—XVIII. Jahrhunderte. I—II. Verlag des germanischen Museums. Nürnberg, 1892./94.

Lagerström, Hugo, Svensk Bokkonst. Stockholm, 1920.

Malo-Renault, Jean, L'Art du Livre. Paris, 1931.

Peets, Hugo, Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des XVII. und XVIII. Jahrhunderts, Gutenberg-Jahrbuch 1937, lk. 217—227.

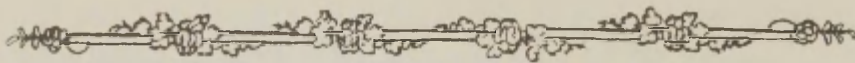
Peets, Hugo, Esimese eesti piibli välimusest, eriti selle frontispiissi saamisloost. Vana Tallinn IV, lk. 75—82.

Puksov (Puksoo), Fr., Eesti raamatu arengulugu. Tallinn, 1933.

Puksoo, Fr., Jacob Johann Köhler. Esimese eesti piibli trükkal. Vana Tallinn IV, lk. 5—34.

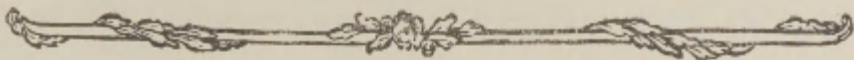
Schottenloher, Karl, Das alte Buch. Berlin, 1921.

Suits, G. ja Lepik, M., Eesti kirjanduslugu tekstides. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused IV, Tartu, 1932.

KUNSTIAJALOOLISI JA TÜPOGRAAFILISI OSKUSSÖNU.

- Akantusornament — kreeka ornamentikast pärinev puhmiktaime lehti jälgendav ornament.
- Antiikva — ladina kirjast võrsunud kirjaliik.
- Arabesk — peenelt stiliseeritud, geomeetriline, põimitud taimornament araabia päritoluga.
- Bordüür — mustri- ja ilustatud servmine riba, vööt rõivastel jne.
- Cicero — kirjakraad, 12 tüpograafilist punkti.
- Doppeltcicero — kirjakraad, 24 tüpograaf. punkti.
- Doppeltmittel — kirjakraad, 28 tüpograaf. punkti.
- Duodeets (12°) — kaheteistkümnendik-kaust, väiksemaid raamatutest, mille paberipoogen on murtud 12 leheks (poogen koosneb 24 leheküljest).
- Fraktuur — gooti kirjast võrsunud trükikirjaliik.
- Frontispiiss (pr. frontispice) — raamatu palgeleht.
- Frontoon — arhitektooniline, ehitiste esiküljel asuv etteulatuv ehisviil.
- Initiaal — eriti väljatöötatud suur algustäht.
- Kanoon — kirjakraad, 36 tüpograafilist punkti.
- Kantseleikiri — keiser Maximilian I kantseleis tarvitusel olnud käekirjatüüp trükis jälgendatult, iseloomustavad suletõmbed tähtede lõpul.
- Kartušš — arhitektooniline ehisraam, mis aimab järele pooleldi ülesrullitud lehti.
- Korpus — tavaline kirjakraad, 10 tüpograafilist punkti.
- Kvart (4°) — neljandik-kaust, kus paberipoogen on murtud neljaks.
- Laopind — trükipind leheküljel.
- Majuskel — versaal, suur kirja- või trükitäht.
- Maskaroon — larv, moonutatud inimesenägu, eriti ehisornamendina.
- Miniatuur — väikeseformaadiline pilt, käsikirjade kaunistus.
- Mittel — kirjakraad, 14 tüpograafilist punkti.
- Moresk (pr. mauresque) — itaalia renessansi, eriti Fontainebleau koolkonna poolt viljeldud ornament, mille eeskujuks araabia põimunud, stiliseeritud taimemotiivid.
- Oktaav (8°) — kaheksandik-kaust, kus paberipoogen on murtud kaheksaks leheks.
- Orvandik ehk orvastik — orvandikujuline rokokoo-ehis, saksa keeles Muschel-ornament.
- Palmett — palmilehe-sarnane kaunistus, põlvneb egiptuse ornamentikast.
- Pealistisornament — sks. Beschlagornament.

Portikus — sammastel seisev lahtine juurdeehitis.

Putt — renessanss-, kuid eriti rokokoo-ornamendis sageli esinev alasti lapsekuju.

Puuplaat — saksa k. Holzstock; ka puitplaat.

Päisliistik — liistukujuline kaunistus lehekülje algul.

Rocaille (pr., konnakarp, orvand) — U-kujulise põhjaga grott või koobas, seda jälgendav ornament.

Tekst — kirjakraad, 20 tüpograafilist punkti.

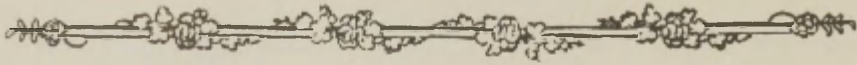
Tüüp — trükitäht, metallpulk reljeefse tähekujutisega, millega trükitakse; ka täht pärast trükkimist raamatus.

Versaal — majuskel, suur kirja- või trükitäht.

Vinjett — väike graafiline ehis raamatus.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMESTIK.

1. Arabeskliistik H. Stahli „Hand- und Haussbuch'ist“.
2. Üksiktüüpidest kokkupandud päisliistik „Wastest Testamendist“ 1686.
3. „Leyen-Spiegel'i“ II osa tiitelleht (vähendatult).
4. Chr. Brendekeni poolt trükitud „Kässi Ramatu“ 1. tekstileht.
5. A. Simoni poolt trükitud kodu- ja kirikuraamatu osatiitelleht.
6. Chr. Brendekeni poolt trükitud kodu- ja kirikuraamatu osatiitelleht.
7. Versaalid H. Stahli „Hand- und Haussbuch'ist“.
8. „Leyen Spiegel'i“ algusleht (detail).
9. S-initsiaal „Wastest Testamendist“ 1686.
10. U-initsiaal „Uuest Testamendist“ 1715.
11. Renessansspäisliistik A. Simoni poolt trükitud „Hand- Hauss- Und Kirchen-Buch'ist“ (suurendatud).
12. Inglise päisliistik „Leyen Spiegel'ist“.
13. Ahvidega päisliistik „Leyen Spiegel'ist“.
14. Barokkpäisliistik „Wastest Testamendist“ 1686.
15. Rosetid Chr. Brendekeni trükistest.
16. Ääristega tekstipilt G. Wilckeni poolt trükitud „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatust“ 1695.
17. Vinjett H. Stahli „Hand- und Haussbuch'i“ I osa lõpult.
18. Vinjett Gösekeni „Manuductio“ lõpult.
- 19-a. Kartuššvinjett „Leyen Spiegel'i“ I osa lõpult.
- 19-b. Lõppvinjett J. Hornungi kodu- ja kirikuraamatust 1695.
20. Moreskvinjett H. Stahli käsi- ja koduraamatu II osa tiitlilt.
21. Moreskvinjett G. Wilckeni poolt trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1695.
22. Moreskvinjett A. Simoni trükistest 1674.
23. Puuviljaripend G. Wilckeni trükistest.
24. Lillekorvinjett Chr. Brendekeni trükistest.
25. „Wastse Testamendi“ 1686. a. väljaande tiitelleht.

26. Granaatõunavinjett „Uuest Testamendist“ 1715.
27. Tekstipilt G. Wilckeni poolt trükitud „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatust“ 1695.
28. Alguspilt S. L. Fröhlichi trükistest.
29. Pealkiri „Piibli Ramatu“ (1739) tiitellehelt (vähendatud).
30. Maastikuinitsiaal „Kirko-Palwest“.
31. Tiitelleht „Uuest Testamendist“ 1715 (vähendatud).
32. Palmipuuvinjett Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
33. Frontispiis „Wastse Testamendi“ 2. trükist.
34. Leekornamendis vinjett Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
35. Kolbavinjett Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
36. Sõõrväljakuga algusvinjett Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
37. Kirikuga algusvinjett Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
38. Piltpäisliistak „Piibli Ramatust“ (vähendatult).
- 39-a. Tekstipilt „Wastse Testamendi“ 2. trükist.
- 39-b. Tiitelpilt Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatust 1721.
40. Rokokoopäisliistak.
41. Tiitelleht „Köki ja Kokka Ramatust“.
42. Initsiaalraamik „Juttusse-Ramatust“.
43. Tekstileht „Köki ja Kokka Ramatust“.
44. Vinjett „Hellere Hinrike pulmalaulu“ 2. vlj.
45. Algusvinjett „Hellere Hinrike pulmalaulu“ 1. vlj.
46. Lõppvinjett „Hellere Hinrike pulmalaulu“ 1. vlj.
47. Tiitelvinjett „Jutto- ja Öppetusse-Ramatust“ I, 1782.
48. Algusvinjett „Jutto- ja Öppetusse-Ramatust“ I, 1782, 1791.
49. Algusvinjett teosest „Jummala surest Teggudest“.
50. Lõppvinjett teosest „Jummala surest Teggudest“.
51. Vaasimotiiv „Jutto- ja Öppetusse-Ramatust“ II, 1787.
52. Lillekorvimotiiv „Ellamisse-Juhhatajast“.
53. Roosiväätidega ümbritsetud liistak.
54. Chr. Brendekeni poolt 1693. ja 1700./1701. a. väljaantud kodu- ja kirikuraamatute köide (joonistuse järgi).
55. „Piibli Ramatu“ 1739. a. väljaande köide (vähendatult joonistuse järgi).
56. Halles trükitud kodu- ja kirikuraamatu 1721. a. väljaande köide.

Hind 6 rbl.